

ARJAN VAN LEUVENSTEIJN EN EVERT WATTEL

Stijlvolle moorden in Costers *Polyxena*

Stilistische functies van clauslengte, perceptief continuüm en enjambement

Abstract – In the tragedy *Polyxena* (1619) Samuel Coster makes an excellent use of three stylistic means: (1) the length of the text units spoken by one character, (2) the length of coherent sequences of words belonging to the same main or subordinate clause or to a free adjunct and (3) the percentages of enjambments in text units spoken by one character. In our research, based on statistical evidence, we found the following tendencies. Ad (1) Groups of short text units show fierceness in the discussion. Ad (2) Long perceptive continuities are used to express rational behaviour of a character in full control of his feelings. On the other hand short perceptive continuities correspond with intense emotion. Ad (3) A high frequency of enjambments shows that the speaker is highly involved and strongly wishes to reach his goal. A low percentage supports a calm and reasonable exposition of his views.

In the *Polyxena* we may distinguish four plots. The first action, ending with the murder of the very young Astianax, is not intertwined with the following three actions. In this first one Coster uses the three stylistic means for expressing emotion to the full. The second action, which contains Polymnestor's rational decision to kill Polydorus and ends with the murder, has extremely long perceptive continuities. The third action, ending with the sacrifice of Polyxena, has the emotional climax not at the end, but when Vlysses forces Hecuba to let her daughter go. The stylistic means correspond with this emotional development. Of the last three actions the fourth, which ends with Hecuba's murder of Polymnestor and the killing of Hecuba by his servants, is the one that uses stylistic means most. So Samuel Coster's stylistic expression of the murders – also Polyxena's sacrifice is in reality Vlysses' planned murder – show well-balanced differences.

1 Inleiding

In Samuel Costers *Polyxena*¹ uit 1619 lopen de emoties rond Vlysses' wrede en zelfzuchtige optreden hoog op. De onbeteugelde woede van Andromache en haar moeder Hecuba om het onheil dat Vlysses over hen brengt, contrasteert met de serene aanvaarding van het door de goden bepaalde lot door de titelheldin, al berust dit op Vlysses' list, leugen en bedrog. Van Vlysses' machinaties is ook Agamemnon het slachtoffer, maar hij neemt zijn verlies om zijn positie als legeroverste te behouden.

De *Polyxena* is een proto-type van het senecaans-scaligeriaans toneel. De tragedie is niet gecentreerd rond één gebeurtenis, zoals bij het aristotelische toneel, maar toont in het samenstel van vier groepen scènes, door ons 'handelingslijnen' genoemd, de verderflijke werking der hartstochten tegenover de Stoïsche lotsaanvaarding. Hierbij brengt de toneeldichter in de traditie naar Seneca wraak en

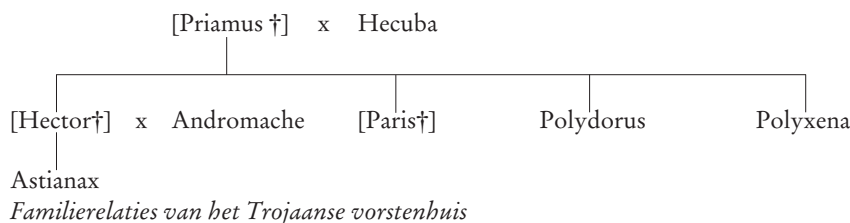
1 De citaten zijn genomen uit de Pantheon-editie van G. van Eemeren.

wreedheid onverbloemd op het toneel en neemt hij niet – zoals in de traditie naar Aristoteles – zijn toevlucht tot bode-verhalen.

Om in de vorm de inhoudelijke oppositie tussen hartstocht en rede versterkt gestalte te geven, maakt Coster onder andere gebruik van de drie stilistische middelen waartoe we ons hier beperken: clauslengte, lengte van de perceptieve continua en frequentie van de enjambementen. We zullen in de paragrafen 2, 3 en 4 de verschillende functies van deze stijlmiddelen bespreken. Paragraaf 5 behandelt de clausen waarin twee stijlmiddelen functioneren. In paragraaf 6 vergelijken we het gebruik van de stijlmiddelen in de scènes van de vier handelingslijnen die zich in het drama laten onderscheiden. De eerste drie eindigen respectievelijk met de moord door Vlysses op Astianax, die door Polymnestor op Polydorus en de offer-moord door Phyrivs op Polyxena. De vierde besluit met een dubbele moord: die door Hecuba op Polymnestor en de weerwraak van zijn soldaten op Hecuba. Het gebruik dat Coster van de stijlmiddelen maakt, blijkt duidelijk te verschillen.

In de *Polyxena* treden drie groepen personages op: Trojanen, Thraciërs en Grieken.

De Trojanen. Met de onderstaande schematische voorstelling roepen wij de familierelaties der Trojaanse personages in herinnering ('x' betekent 'getrouwd met'; 'l' betekent 'zoon/dochter van').

De Thraciërs. Polymnestor is koning van Thracië. De Thraciër Ibis is de vertrouweling van de Trojaanse prins Polydorus, die door Priamus bij Polymnestor is ondergebracht. De sterrenwichelaar Mantis schenkt zijn vorst zekerheid over de val van Troje en wordt door Vlyssus uitgekozen om de rol van 'Achilles' geest' te spelen.

De Grieken. Naast de Griekse legeroverste Agamemnon en de van wraak vervulde en op macht beluste Vlysses treedt Phyrivs, de zoon van Achilles, in de tragedie op. Deze voltrekt het offer aan Polyxena.

De door ons zelfstandig ontwikkelde methode van stilistische analyse berust op uitkomsten van onderzoek naar de perceptie van teksten. We gaan hier in paragraaf 3 nader op in. Om op verantwoorde wijze de getalsmatige uitkomsten van ons onderzoek te kunnen interpreteren, maken we gebruik van gangbare werkwijzen in de statistiek. Statistische uitkomsten geven echter nimmer volstrekte zekerheid, maar tonen wel tendensen die in hoge mate waarschijnlijk zijn.

2 De claus

Onder de term *claus* verstaan we ‘een spreekbeurt van een toneelpersonage’. De lengte van de clausen meten we – zoals eveneens in onze studies over Vondels *Jeptha* en over zijn *Lucifer*² – in klankgrepen. Een *klankgreep* is een stilistische maat: één thesis of arsis. Het komt geregeld voor dat meer dan één lettergreep één thesis of arsis vormt, zoals in “tminste”(vs. 154). Hier vormt “t” samen met ‘min-’ de thesis en ‘-ste’ de arsis. De lengte van de clausen varieert enorm, namelijk van één tot 1562 klankgrepen. Om deze lineaire verschillen hanteerbaar te maken hebben we besloten om met de logarithmen van de aantallen klankgrepen te werken, een gebruikelijke statistische werkwijze.

Bijlage 1 bevat de gegevens van de clausen: nummers van de versregels, claus-nummer per bedrijf, sprekend personage, aantal versovertalingen, aantal enjambementen, aantal perceptieve continua en aantal klankgrepen. De figuren 1³ en 2 in bijlage 2 tonen respectievelijk de verdeling van de aantallen klankgrepen per claus naar de lineaire en de logarithmische schaal. De gegolfde lijn geeft een indicatie van het verloop van de clauslengtes in de tragedie. De verticale lijnen markeren de grenzen van de bedrijven.

Omdat we wilden weten welke clausen statistisch gezien een normale lengtevariatie bezitten en welke extreem lang of kort zijn, hebben we voor de gehele tragedie het gemiddelde aantal klankgrepen per claus bepaald en de standaarddeviatie. Het gemiddelde is op de logarithmische schaal 3.54 bij een standaarddeviatie van 1.486. Teruggerekend naar de lineaire schaal geeft dit als gemiddelde 34.5 en als grenzen 7.8 en 151.5. In aansluiting bij deze drie begrenzings hebben wij – mede gelet op het voorgenomen onderzoek van de perceptieve continua en de enjambementen – de clausen in vier groepen ingedeeld. De lange clausen hebben minimaal 151 klankgrepen, de middellange clausen tussen de 35 en 150 klankgrepen, de middelkorte tussen de 14 en 34 klankgrepen en de korte 13 of minder klankgrepen. Tot deze laatste begrenzing waren we genooddaakt vanwege de stilistische dwang die uitgaat van de versregel als modale korte clauslengte, die bij de alexandrijn twaalf of dertien klankgrepen⁴ bevat. We komen dan tot de onderstaande verdeling.

Tabel 1 Indeling van de clausen met vermelding van het aantal per categorie

Kort	92 clausen
Middelkort	48 clausen
Middellang	74 clausen
Lang	44 clausen

De lengte van een claus is van twee factoren afhankelijk: de hoeveelheid informatie die het personage onder woorden wil brengen, en de luisterbereidheid en tolerantie van de toehoorder. De lange clausen bevatten enkele monologen. Hierbij spreekt de protagonist eigenlijk hardop met zichzelf (ten overstaan van het pu-

2 Zie Van Leuvensteijn & Wattel 2002a en b.

3 Figuur 1a toont het rekenkundig en figuur 1b het logarithmisch gemiddelde.

4 Respectievelijk bij staand en slepend rijm.

blik). Dan treedt er dus geen belemmering van een toehorend toneelpersonage op. Dit doet zich onder andere voor bij de monoloog van Polymnestor waarin hij tot het besluit komt de Trojaanse prins te doden om de te verwachten toorn der Grieken te ontgaan (vss. 162-274). Een tweede voorbeeld is de wraak-monoloog van Hecuba (vss. 1950-2074), nadat de Trojaanse maagden haar het lijk van Polydorus uit zee brengen.

Ook waar reien een moraalstellende functie hebben en dus direkt tot het publiek gericht zijn, ontbreekt een inperking door een tegenspeler. Zie bijvoorbeeld de rei der Trojanen (vss. 896-934) en die der Grieken (vss. 1537-1596). Naast de monoloog en de beschouwende rei zijn er ook tal van lange clausen die in aanwezigheid van tegenspelers worden gesproken. Zij komen hierin overeen, dat zij altijd complexe informatie bevatten. De 'geestesgesteldheid' van het personage kan hierbij sterk uiteenlopen: van dwingend overtuigen tot serene verkondiging van een levensvisie en wereldbeschouwing.

Reeksen korte clausen treffen we aan in felle discussies, waarin gezichtspunten tegenover elkaar staan en vooral als een personage zijn tegenspeler iets dierbaars wil afnemen. Een duidelijk geval is de woordenwisseling tussen Vlysses en Andromache, waarbij de eerste haar uiteindelijk het zoontje ontnemt en doodt (vss. 76b-161) en ook de woordenwisseling tussen Vlysses en Hecuba in het vierde bedrijf (vss. 1482a-1487b), eindigend met het meevoeren van Polyxena. In het laatste geval zeven clausen in zes verzen.

3 Het perceptief continuüm

Het begrip *perceptief continuüm* hebben wij ontwikkeld op basis van studies op het terrein van de perceptie van teksten. In hoofdlijnen verloopt het proces van tekstperceptie als volgt. Het eerste niveau van spraakherkenning neemt ongeveer 250 milliseconden in beslag. Hierin herkennen we een lettergreep.⁵ De opeenvolgende auditorische informatie blijft ongeveer 1,5 seconden in tact, waarin we ongeveer zes of zeven lettergrepen waarnemen. Op het naast hogere niveau kunnen we ongeveer zeven woorden vasthouden, waarna abstahering optreedt.

De hoorder/lezer neemt de lineair binnenkomende grammaticale en semantische informatie van de verbindbare woorden/woordgroepen in zich op, waarbij hij zich zo vroeg mogelijk een voorstelling van het vervolg van de zin maakt.⁶ Als het vervolg van de hoofd- of bijzin echter anders verloopt dan de lezer/hoorder zich had voorgesteld, moet deze op zijn schreden terugkeren en de anticipatie op het vervolg vervangen door de waargenomen informatie.⁷

Het is verleidelijk om aan te nemen, dat de spreker/schrijver zijn tekst zodanig in melodische en ritmische structuren presenteert, dat de hoorder/lezer die gemakkelijk in zich kan opnemen.⁸ Het blijkt echter zo te zijn, dat de hoorder pauzes en intonaties waarneemt, ook waar ze niet zijn gegeven en dus ook niet kun-

⁵ Massaro 1972 en 1974, Nooteboom & Cohen 1974.

⁶ Flores d'Arcais 1978.

⁷ Dit zijn de zgn. 'garden path phenomena', Pritchett 1988.

⁸ Vergelijk Devine & Stevens 1980.

nen zijn gehoord.⁹ De interpretatie van de hoorder – en voor de lezer zal *mutatis mutandis* hetzelfde gelden – blijkt deze structuren dus aan te brengen.

Studies als de hierboven genoemde maken het aannemelijk, dat bij de perceptie van een tekst het einde van elke samenhangende reeks woorden of woordgroepen van cruciaal belang is. Bij de onderbreking en aan het einde van een hoofd- of bijzin wordt de voortgang van de interpretatie van de woordenreeks gestuit. Op dat moment moet de vergaarde informatie worden opgeslagen in het on-line geheugen. Dat neemt een aantal extra milliseconden in beslag. Vervolgens begint het proces van anticipatie en correctie opnieuw. Deze reeksen van samenhangende woorden noemen we *perceptieve continua*. Onder een perceptief continuüm verstaan wij derhalve ‘de reeks opeenvolgende woorden die de lezer of hoorder zonder onderbreking in zich kan opnemen, omdat zij zijns inziens tot dezelfde hoofdzin of (eventueel beknopte) bijzin of geïntercaleerde zin behoren.’¹⁰ In de citaten geven we de scheidingen tussen de perceptieve continua aan met een schuine streep: ‘/’.

Voor een goed begrip sommen wij hier de taalkundige eenheden op die een perceptief continuüm kunnen vormen. Het kan bestaan uit een ononderbroken hoofdzin, een gedeelte van een hoofdzin tot aan een onderbreking of vanaf een onderbreking door een (eventueel beknopte) bijzin, een geïntercaleerde zin, een uitroep of aanspreking. Tot de beknopte bijzinnen rekenen wij (*om*) *te* + infinitiefgroepen, predicatieve toevoegingen en ook bijstellingen, omdat deze laatste als prediceringen bij een voorafgaand naamwoord functioneren. Uitroepen, aansprekingen en de zinsequivalenten *Ja* en *Nee* staan als uiting op zichzelf en vormen daardoor zelfstandige perceptieve continua. Volgt een aanspreking direct op een uitroep, dan zijn ze wel direct verbindbaar en vormen ze één perceptief continuüm.

We gaan nu over tot de bespreking van de resultaten van ons onderzoek naar de functie van het perceptief continuüm in Costers *Polyxena*.

Bij de lange clausen bedraagt het gemiddelde percentage perceptieve continua versus klankgrepen 13.0 (dat is 7.5 klankgrepen) bij een standaarddeviatie van 2.0. Bij de middellange clausen bedragen deze respectievelijk 15.7 (dat is 6.5 klankgrepen) en 3.8. De middelkorte clausen tonen een gemiddelde van 16.9 (5.9 klankgrepen) en een deviatie van 6.4, terwijl deze bij de korte clausen 28.4 (3.6 klankgrepen) en 21.1 bedragen. De figuren 3 tot en met 6 in bijlage 3 tonen de posities van de clausen ten opzichte van het gemiddelde en de grenzen van de standaarddeviatie per categorie. De golflijn geeft een indicatie van het verloop van de lengte bij de perceptieve continua gedurende de voortgang van het toneelstuk. De verticale lijnen duiden de grenzen tussen de bedrijven aan.

Voor de interpretatie richten wij ons op de extremen: de extreem lange perceptieve continua (de clausen met lagere percentages dan het gemiddelde, verminderd met de standaarddeviatie) en de extreem korte perceptieve continua (de clausen met hogere percentages dan het gemiddelde, vermeerderd met de standaarddevia-

9 Levelt 1967.

10 Van Leuvensteijn & Wattel 2002b: 78 en uitgebreider Van Leuvensteijn & Wattel 2002a, paragraaf 1.

tie). Verder leggen we voorlopig de clausen terzijde die zowel extremen bij de perceptieve continua als bij de enjambementen bevatten. Dit, omdat zich dan niet onduidelijk aftekent welk inhoudelijk aspect aan de continua en welk aan de enjambementen moet worden toegeschreven. Deze gevallen komen in paragraaf 5 aan de orde.

*Extreem lange perceptieve continua*¹¹

Bij de lange clausen corresponderen de lange perceptieve continua steeds met een kalm gebrachte, redelijke uiteenzetting. Twee voorbeelden uit de zes gevallen. In de verzen 874-895 treffen we de overpeinzing van Hecuba aan, waarin ze – na een Stoïsche overweging – zich afvraagt of de goden van de mens datgene mogen eisen waaraan zij zelf niet eens voldoen. In de verzen 1116-1134 probeert Agamemnon het leger te kalmeren, dat door Vlysses wordt opgehitst om geloof te schenken aan de schijnvertoning van Achilles' geest die het offer van Polyxena eist. Naar zijn mening moeten eerst de prinses hun standpunt bepalen. Hijzelf is argwanend, want hij begrijpt niet waarom de goden nu – in tegenstelling tot in het verleden – een mensenoffer zouden wensen.

De middellange clausen bevatten negen gevallen met extreem lange perceptieve continua. Ook hier vinden we redelijke redeneringen, zoals een verzuchting, een tegenwerping, een constatering. Het gebed tot Mars door de Rey van Grieken (vss. 999-1018) sluit hierbij aan: de godheid schenkt de vromen de overwinning en vernietigt de bozen, daarom zullen de Grieken hem een dier als dankoffer brengen. Ook in een bevel of opdracht treffen we lange perceptieve continua aan, wat de superioriteit van de opdrachtgever bevestigt. Dit gebeurt bij Agamemnon als hij Phyrivs, die ervoor terugdeinst Polyxena te doden, beveelt zijn dapperheid te tonen (vss. 1752-1754).

Ook bij de middelkorte clausen komt het gebruik van lange perceptieve continua overeen met een gedachtegang bij de spreker, waar een redenering aan ten grondslag ligt. Vlysses' plan met Mantis (vss. 808, 809) is hier een voorbeeld van:

'k Wil onder trouw' en eedt mijn aanslach u ontdekken.

De gheest most ghy my van Achilles eens verstrecken.

[Ik wil u op voorwaarde van uw eed van trouw mijn plan openbaren: u zou mij van dienst moeten zijn als de geest van Achilles.]

Ook Hecuba's constatering (vss. 1442-1443) dat Vlysses, toen hij in háár macht was, haar allerlei beloften had gedaan, past in de algemene tendens bij de lange perceptieve continua.

Bij de korte clausen treffen we geen extreem lange perceptieve continua aan. Dit kan ook niet, omdat het gemiddelde van het quotiënt aantal perceptieve continua versus aantal klankgrepen, verminderd met de standaarddeviatie, een lager percentage biedt (namelijk 7.3) dan mogelijk is bij een claus met maximaal 13 klankgrepen (namelijk 7.7).

11 Opgave van de nummers van de clausen met extreem lange perceptieve continua. Lange clausen: 2.01, 2.25, 2.39, 2.49, 3.06, 4.24. Middellange clausen: 1.41, 1.59, 2.12, 2.26, 3.03, 3.08, 3.24, 3.37, 5.06. Middelkorte clausen: 1.08, 2.08, 2.37, 3.16, 4.21, 5.41.

*Extreem korte perceptieve continua*¹²

Wat is de functie van de korte perceptieve continua? We bezien eerst de lange clausen.

Bij de lange clausen treedt het gebruik van korte perceptieve continua op bij vormgeving aan een sterke emotie, zoals medelijden, smart, ontzetting. Twee voorbeelden. In het eerste bedrijf (vss. 19-55) toont Hecuba medelijden met haar dochters over de wisseling van de fortuin die hen ten deel is gevallen. Haar persoonlijke emotionaliteit blijkt met name uit het sarcasme over de ontrouw van de zogenaamd trouwe vrienden, dat in haar uiteenzetting doorklinkt. Een duidelijk voorbeeld van (gespeelde) ontzetting vinden we in de verzen 1091-1115. Na de verschijning van 'Achilles' geest', gespeeld door Mantis, wil Vlysses doen vóórkomen, dat hij totaal verbijsterd is over de eis van de 'geest'.

De middellange clausen tonen bij de korte perceptieve continua een scala aan emoties: vrees, ontsteltenis, smart, wanhoop. Daarnaast vinden we de korte continua als er snel gehandeld moet worden, soms in de vorm van een opdracht of bevel. Een duidelijk geval vormt de aangrijpende opdracht van Andromache aan haar zoontje Astianax, die zij in de grafspelonk van haar echtgenoot verstopt om hem zo aan de wraak van Vlysses te onttrekken. Hier komen vrees en opdracht samen.

- [...] Och!/ hoe roert my mijn ghemoet./
 10 Mijn kint,/ mijn soontjen,/ stil!/ stil toch,/ wat dat ghy doet/
 en rept noch roert u niet,/ op dat u niet en doden
 De boose Griecken./ De medogentheyt der Goden/
 Waar isse?/ las!/ al doot,/ al wech,/ al voort,/
 Daar zijn de Griecken./ kint,/ stil!/ spreeckt nu niet een woort./
 15 O Goon!/ wat sullen wy/ ellendighe/ beginnen?/

Een combinatie van ontsteltenis en bevel biedt Hecuba's repliek op Vlysses' verwijt dat zij godlasterlijke taal spreekt door het voorgenomen offeren van Polyxena *vermoorden* te noemen (vss. 1385-1395). Als zij dan Polyxena ziet naderen, grijpt de vrees haar bij de keel en ze roept haar toe: 'Vlucht,/ vlucht,/ onnosel kindt,/ verbercht u voor de Grieck/ (...)'.¹³

De korte perceptieve continua corresponderen bij de middelkorte clausen eveneens met sterke emoties: boosheid, woede, wanhoop. Dat laatste blijkt in Hecuba's hartekreet tot de goden als de Grieken Polyxena bij haar komen weghalen om haar te offeren: 'O Goon!/ verstaalde goon!/ laat u de moort erbarmen./ Verharde Griecken,/ neen,/ 'k verlaat haar nimmermeer./'(vss. 1480, 1481).

Ook bij de korte clausen blijken korte perceptieve continua voor te komen bij angst, wanhoop en woede. Daarnaast komen we ze in extreem korte clausen (korter dan één versregel) ook tegen bij handgemeen tussen verschillende personen (vss. 125) en verder bij constatering, groet en informatieve vraag. In het laatste ge-

¹² Opgave van de nummers van de clausen met extreem korte perceptieve continua. Lange clausen: 1.05, 1.71, 3.05, 5.17. Middellange clausen: 1.03, 1.04, 1.42, 1.60, 1.76, 2.43, 4.07, 4.26, 5.21, 5.35, 5.48. Middelkorte clausen: 1.14, 1.28, 4.27, 4.31, 4.38, 5.42, 5.45. Korte clausen: 1.34, 1.35, 1.36, 1.43, 1.51, 1.53, 2.27, 2.29, 2.30, 2.38, 3.12, 4.29, 4.37, 5.20.

val is er een duidelijk verschil in positie van de personages. De Rey van Grieken introduceert Mantis bij de vorst Vlysses: 'Ziet hier/ mijn Heer./' [Mantis:] 'Mijn Heer./'(vers 765). Even later stemt Mantis impliciet in met Vlysses' plan als hij ten aanzien van de uitvoering vraagt: 'Wanneer/ mijn Heer?/ en waar?/'(vers 810).

Samenvattend kunnen we in Samuel Costers *Polyxena* de belangrijkste tendensen bij het gebruik van perceptieve continua als volgt formuleren: lange perceptieve continua treden op bij een redelijke overweging, korte daarentegen bij een sterke emotie of de noodzaak om snel te handelen.

4 Het enjambement

De definitie van enjambement vloeit uit die van het perceptief continuüm voort. Wij verstaan onder een enjambement 'de stijlfiguur waarbij het verseinde niet samenvalt met een grens tussen perceptieve continua en dus binnen een perceptief continuüm valt'.¹³ In de citaten geven we de enjambementen met het volgende teken aan: '>'.

Het gemiddelde percentage enjambementen versus versovergangen bedraagt bij de lange clausen 23.3 bij een standaarddeviatie van 11.7. Bij de middellange clausen bedraagt dit gemiddelde 24.7 bij een deviatie van 22.1 en bij de middelkorte clausen respectievelijk 26.2 bij 42.7. Dit brengt met zich mee, dat er bij de middelkorte clausen geen clausen met een hoge frequentie enjambementen zijn: 26.2%, verminderd met 42.7% geeft namelijk een negatieve uitkomst. De korte clausen, die maximaal de lengte van één versregel bezitten, laten we buiten beschouwing. In de praktijk blijkt de toneeldichter namelijk geen korte clausen over twee versregels te verdelen. Zonder versovergang is er geen enjambement mogelijk. De figuren 7, 8 en 9 in bijlage 4 brengen de plaats van de clausen ten opzichte van het gemiddelde en de grenzen van de standaarddeviatie in beeld. De gegolfde lijn duidt het verloop van het percentage enjambementen versus versovergangen aan bij de voortgang van het treurspel. De vertikalen begrenzen de bedrijven.

Voor de interpretatie richten wij ons wederom op de extremen: extreem weinig enjambementen (de clausen met lagere percentages dan het gemiddelde, verminderd met de standaarddeviatie) en extreem veel enjambementen (de clausen met hogere percentages dan het gemiddelde, vermeerderd met de standaarddeviatie). Voor het bepalen van de inhoudelijke aspecten die met de extremen corresponderen, laten we eerst die clausen buiten beschouwing waarin zowel extremen van de enjambementen als extremen van de perceptieve continua voorkomen. Voor deze gevallen verwijzen we naar paragraaf 5.

*Extreem veel enjambementen*¹⁴

Een hoog aantal enjambementen komt bij de lange clausen voor, als de spreker iets bij zijn gesprekspartner wil bereiken. Dit doet zich vooral voor als er geheimzin-

¹³ Van Leuvensteijn & Wattel 2002b, 78.

¹⁴ Opgave van de nummers van clausen met extreem veel enjambementen. Lange clausen: 1.09,

nigheid in het spel is, zoals bij Vlysses als hij van Mantis wil loskrijgen of de Trojaanse prins Polydorus nog in leven is. Het omstandige antwoord van Mantis, die bij Vlysses in het gevlj wil komen, is er ook een voorbeeld van (resp. vss. 765-779a en 779b-798). De smeekbede van de rei van Trojaanse vrouwen tot Juno en tot Venus poogt erbarming voor Hecuba te verwerven (vss. 846-873).

Bij de middellange clausen treffen we een hoog percentage enjambementen aan, corresponderend met emotie, bij voorbeeld als de spreker zweeft tussen hoop en vrees of beheerst wordt door terneergeslagenheid, verdriet of woede. Drie voorbeelden. De tragedie opent met de smartelijke claus waarin Andromache bij het graf van haar echtgenoot hem aanspreekt en meldt dat zij in de grafspelonk hun zoontje verborgen heeft, opdat de Grieken hem niet zullen vinden (vss. 1-8a). Het tweede voorbeeld. Polydorus is dermate terneergeslagen om de mogelijke vernietiging van Troje, dat hij het voorstel van zijn vriend Ibis afwijst om zich met dansen te vermaken (vss. 412-417a). Het derde. Pure woede vinden we bij Hecuba, als zij weigert haar dochter Polyxena aan Vlysses en zijn mannen over te geven, waarbij ze zich ook tot de godheid richt (vss. 1379-1383). De enjambementen ontnemen verder haar tegenspeler de mogelijkheid om voortijdig op haar spreekbeurt in te breken.

De spreker kan zich bij een hoog percentage enjambementen echter ook zeer betrokken tot de gesprekspartner richten en hem aansporen, smeken of pogen te overtuigen. Dit doet zich voor, als Vlysses in een sfeer van geheimzinnigheid Mantis overhaalt om zich door hem op het Trojaanse geslacht te wreken door de dood van Polyxena (vss. 799c-806). Een voorbeeld waarin geheimzinnigheid geheel afwezig is, vinden we in de verzen 1426-1428. Hierin vraagt Hecuba nog eenmaal het woord tot Vlysses te mogen richten '[o]m door mijn reden u verstaalde ziel te breken/', zodat hij Polyxena niet zal wegvoeren.

Twee gevallen met extreem veel enjambementen verzetten zich mogelijk tegen de vrijwel algemene tendens die we bij een hoge frequentie ervan op het spoor zijn. (1) De moedige en beheerste houding die Andromache tegenover Vlysses aanneemt, nadat hij haar grof heeft laten beetgrijpen door zijn soldaten om haar zo te dwingen de vindplaats van haar zoontje prijs te geven. Of breekt hier haar bewogenheid door haar superieur gedrag heen? We betwijfelen het. In ieder geval ontnemt Andromache door het veelvuldig gebruik van enjambementen aan Vlysses de mogelijkheid om haar in de rede te vallen. (vss. 126b-136) (2) Vermeldenswaard zijn ook de verzen 1444-1446. Toen Vlysses in Troje als spion gevangen werd genomen en zich volledig in de macht van de Trojanen bevond, zwoer hij een aantal eden. Nu de rollen omgekeerd zijn, verklaart Vlysses Hecuba

Al 't gene/ dat ick dee,/ denckt/ dat ick dat doe dede >
 1445 Door dwang,/ om mijn door schijn te vryen vande doot, /
 Door schijn van vrientschap,/ want 't vereyschten doe de noot./

Dit is een koele verklaring, hier geen emotionaliteit en evenmin een poging om iets van Hecuba gedaan te krijgen.

2.31, 2.32, 2.39, 2.48, 4.36, 5.18. Middellange clausen: 1.01, 1.04, 1.38, 1.41, 1.42, 1.72, 1.74, 2.06, 2.26, 2.35, 4.05, 4.17, 4.22, 4.40, 5.06, 5.27. Middellange clausen: 1.08, 1.73, 2.05, 2.08, 3.21, 4.25, 5.05, 5.23, 5.39, 5.41.

*Extreem weinig enjambementen*¹⁵

Een lage frequentie van enjambementen toont bij de lange clausen twee correspondenties. De eerste betreft bedruktheid, vrees of schrik bij het personage. Twee voorbeelden. Bedruktheid door kwaad voorgevoel spreekt uit de monoloog van Polydorus, waarin hij op grond van de lichtende vuren in het Westen en de geruchten in Thracië zijn onzekerheid verwoordt ten aanzien van Trojes lot (vss. 275-340). Een tweede voorbeeld. Nadat Vlysses door middel van de gefingeerde geestverschijning van Achilles de steun van het leger heeft verworven om Polyxena te offeren, noemt hij Phyrhvs, de zoon van Achilles, als degene die het offer zou moeten voltrekken. Dan volgen de verzen 1279-1291, waar het ons hier om gaat. Hierin geeft Phyrhvs in een beschouwend betoog blijk van zijn vrees en schrik om de daad bij het woord te moeten voegen.

De tweede correspondentie bij een lage frequentie van enjambementen betreft in rust en met overtuiging gegeven uiteenzettingen. Ook al is die uiteenzetting immoreel. Wederom twee voorbeelden. De geestverschijning van Polydorus aan Hecuba informeert haar over de moord die Polymnestor op hem pleegde, en roept haar op deze moord op de dader te wreken (vss. 935-949). Voor de gefingeerde geestverschijning van Achilles geldt hetzelfde. De goden wensen geen beestenbloed, maar Polyxena als wraakoffer, betoogt 'Achilles'/Mantis (vss. 1019-1090).

De middellange clausen geven *mutatis mutandis* bij een lage frequentie enjambementen hetzelfde beeld als de lange clausen. Vrees blijkt uit de verzen 382-392, de uiteenzetting van Polydorus aan zijn vriend Ibis, waarin de eerste zijn bezorgdheid om Troje en het lot van zijn moeder uit. Radeloosheid blijkt uit het volgende voorbeeld. Na Agamemnons woedende uitval op Vlysses verwijt Vlysses de legeroverste, dat hij de steun van het volk dreigt te verspelen, omdat hij de goddelijke wraak niet wil vervullen. Agamemnon is wanhopig: 'Hoe salmen dit beginnen / Door reen is staat-sucht niet, en yver te verwinnen, / Noch 't volck ist inder ijl niet weer te slaan wt 't hooft, / [...]'. Dan wendt hij zich tot Vlysses met de bittere constatering: 't Is wraack-lust, en wat meer [nl. 'staat-sucht', vL&W], / dat u godloos doet spreken.' (vss. 1213b-1221).

Bij een kalme uiteenzetting treffen we geregeld een lage frequentie van enjambementen aan. Als voorbeeld kan de claus dienen waarin de bezorgde Polydorus zijn beschermheer Polymnestor erop wijst, dat vluchtende Trojanen bij hem bescherming zullen zoeken (vss. 617-622). De reactie van de vorst is onbewogen en koelbloedig. Hij steekt de prins neer na de constaterende woorden:

Moelose kint/ siet daar/ dat 's 't endt van u ghesucht/
 Wat mach 't onsalich hert my nu noch meerder verghen? /
 625 De bleecke doot sal u, en d'uwen herreberghen./

Nu zouden we verwachten, dat de aansluitende, emotionele claus van de dodelijk verwonde Polydorus een overdaad aan enjambementen te horen geeft, maar dit is

15 Opgave van de nummers van clausen met extreem weinig enjambementen. Lange clausen: 1.56, 1.71, 3.01, 3.04, 3.34, 4.45, 5.01. Middellange clausen: 1.60, 1.68, 1.70, 2.12, 2.17, 2.18, 2.19, 2.45, 2.47, 3.08, 3.19, 3.22, 4.15, 4.20, 4.23, 4.35, 5.09, 5.13, 5.15, 5.21, 5.22, 5.30, 5.31, 5.35, 5.50.

niet het geval: alle vijf versregels eindigen op de grens tussen twee perceptieve continua.

Een aansporing of bevel kan op kalme wijze gegeven zijn. Treffend is de claus waarin de superieure Polyxena Phyrhvs aanspoort haar te doden nu zij voor de goden neergebogen ligt (vss. 1834-1836). Ook de slotclaus van de tragedie is hiermee vergelijkbaar (vss. 2209-2212). Nadat de Trojaanse vrouwen Polymnestor hebben vermoord, draagt Ibis de soldaten op Hecuba te doden. Hecuba besluit de tragedie met de onderstaande, berustende woorden.

Barst wt/ godloos gespuys,/ komt vry met sulck ghekiel,/
 2210 En stiert ten Hemel waerts mijn zo benaude ziel,/
 Die toch maar alle pijn lijdt in 't onsalich leven,/
 En sal haar door de doot tot alle rust begheven./

Samenvattend kunnen we in Costers *Polyxena* de volgende tendensen traceren. Extreem veel enjambementen komen voor als het personage iets bij zijn tegenspeler wil bereiken. De spreker smeekt of poogt de toegesprokene te overtuigen of hij spoort deze tot iets aan. In aanroepingen vervult de godheid de rol van de tegenspeler. Bij extreem weinig enjambementen domineert bij de spreker een mate van redelijkheid in zijn uiteenzetting, die een verzuchting kan inhouden of verbazing kan tonen. Ook een in dominantie gegeven bevel toont weinig enjambementen. Uitingen van naar binnen gekeerde emoties, zoals vrees, zorg, schrik, bedruktheid en wanhoop, blijken ook zeer weinig enjambementen te bevatten.

5 Clausen met twee extremen

Na de behandeling van de clausen met één extreem (lange of korte perceptieve continua dan wel veel of weinig enjambementen) komen we tot de clausen met één extreem bij de perceptieve continua en één bij de enjambementen.

Uit de voorgaande paragrafen is gebleken, dat de inhoudelijke correspondenties bij lange perceptieve continua in de vier onderscheiden categorieën clausen als een geheel mogen worden beschouwd. Hetzelfde geldt voor de correspondenties bij de enjambementen. Wij behandelen in deze paragraaf achtereenvolgens de clausen met lange perceptieve continua en veel enjambementen, daarna die met weinig enjambementen. Vervolgens komen de clausen met korte perceptieve continua en veel enjambementen en tenslotte die met weinig enjambementen aan de orde.

Lange perceptieve continua en veel enjambementen

De verzen 810b-825, de enige lange claus. Vlysses heeft al bij Mantis bereikt, dat deze zijn medewerking aan Vlysses' plan zal geven. In het eerste deel van de claus stelt Vlysses Mantis zo veel mogelijk gerust. Daarna legt hij uit, dat Mantis in de rol van Achilles' geest moet verschijnen en verklaren, dat de Grieken niet hals over kop naar hun vaderland mogen vertrekken. Dan volgt Vlysses' onderliggende motivering voor het eerder vermelde offer: er zou een huwelijk tussen een Trojaanse prinses en een Griekse vorst op handen zijn. Dat moet worden voorkomen, omdat nakomelingen – zo suggereert Vlysses – dan de oorlog om Troje opnieuw zou-

den kunnen beginnen. De lange perceptieve continua corresponderen met Vlysses' zekerheid in de situatie; het hoge aantal enjambementen, vooral waar Vlysses over Achilles spreekt en zijn persoonlijke motivatie, correspondeert met zijn wil Mantis te overtuigen van de noodzaak om dit plan uit te voeren. Hierdoor biedt Vlysses bovendien Mantis niet de gelegenheid hem voortijdig in de rede te vallen.

Drie middellange clausen. De verzen 138-142. Nadat Andromache heeft geweigerd de schuilplaats van haar zoontje aan Vlysses prijs te geven, beveelt de Griekse vorst zijn soldaten de graven open te breken om Astianax te vinden. Hier is Vlysses vastbesloten ten opzichte van de soldaten en tegelijk woedend over de weigering van Andromache.

De verzen 746-752. Weer een bevel. Vlysses geeft zijn soldaten opdracht Mantis te zeggen dat de Griekse vorst hem wil spreken. Dit moet zodanig gebeuren, dat niemand van de omstanders het merkt. De lange perceptieve continua stemmen overeen met de Vlysses' kalmte ten opzichte van zijn soldaten en het hoge percentage enjambementen correspondeert met de emotionele betrokkenheid van de vorst bij het doen slagen van zijn plan.

De verzen 1752-1755. Agamemnon, hier de beheerste legeraanvoerder, spoort Phyrhys aan zijn moed te tonen, nu deze zo aarzelend optreedt bij het offeren van Polyxena.

De categorie van middelkorte clausen bevat drie gevallen van lange perceptieve continua en veel enjambementen. De verzen 60-62a. Polyxena probeert op beheerste wijze haar moeder te overtuigen van de wenselijkheid om in de huidige situatie te berusten. Hier zien we redelijkheid bij de titelheldin, die ingezet wordt om bij haar moeder aanvaarding van het lot te bereiken.

De rei van Traciërs constateert instemmend tegenover Ibis: 'tGherucht gheloof ick oock veel beter als het segghen > Van haar,/ die Gods gheheng lang van te voor uyt-legghen./' (vss. 472-474). Het enjambement lijkt hier een gevolg van de uitzonderlijke lengte van het eerste perceptief continuüm, dat de lengte van één versregel overschrijdt.

Nadat de rei van Trojaanse vrouwen Polymnestor de ogen uit het hoofd heeft gekrabt en Polymnestor om hulp schreeuwt, triomfeert Hecuba met de constatering: 'Noch nu, noch inder eeuw' en suldy meer betreen > Het landt,/ dat ghy besat door goddeloos vermoghen./' (vss. 2194 en 2195). Hier doet zich hetzelfde verschijnsel voor als in de bovengenoemde alinea.

Lange perceptieve continua en weinig enjambementen

Twee gevallen doen zich voor en wel uit de categorie van middellange clausen. Het zijn kalme constateringingen. De verzen 482-484: de verzuchting van de rei van Traciërs over haar vorst, die de sterrenwichelaar bij zich ontboden heeft: 'Siet daar de Coning/ [...] soeckt de waarheyt wt een leughenaars ghekaack./'. De verzen 1183-1188. Agamemnon verzucht, dat de mens door godsdienstschijs wordt bedrogen en ten aanzien van de wijze constateert hij: 'Zo wort hy liever met den yve-raar bedroghen,/ Dan hy die sorchlijck straft:/'.

Korte perceptieve continua en veel enjambementen

Alleen bij de middellange clausen bevinden zich gevallen met extreem korte perceptieve continua en extreem veel enjambementen. Wij noemen de twee clausen. De verzen 16-18. De leider van de rei der Grieken beveelt zijn mannen geen acht op Hecuba en Polyxena te slaan en Andromache aan de 'sleep der vrouwen' te binden. Hier treden korte perceptieve continua op bij gehaastheid en het enjambement correspondeert met de kracht van de aansporing.

De verzen 143-149. In deze claus krijgen in het sarcasme van Andromache tot Vlysses haar woede en wanhoop gestalte, overgaand in een smeekbede om het graf van haar Hector niet te schenden. Zowel de korthed van de perceptieve continua als de hoge frequentie van de enjambementen past hier goed bij.

Korte perceptieve continua en weinig enjambementen

Tot deze categorie behoren vier clausen. In de lange claus in de verzen 393-411 wijst Ibis in opperste rust Polydorus erop, dat er geen reden is om aan de geruchten rond een mogelijke val van Troje geloof te hechten. Hij beveelt hem aan zich als een stoïcijnse prins te gedragen. De gejaagde korthed van de perceptieve continua staat hier tegenover de beheerstheid van Ibis' uiteenzetting, die door het respecteren van de versregelgrenzen wordt versterkt.

De volgende drie gevallen behoren tot de middellange clausen. De verzen 359-362. Nadat Ibis voorgeeft dat hij de groet van Polydorus' vrouw overbrengt, en suggereert dat de dames over de prins in gesprek waren, begrijpt Polydorus, dat ze het over Troje hadden. Vrees en bedruktheid pijnigen zijn ziel in deze onzekerheid. De stijlkenmerken ondersteunen dit.

De verzen 1941c-1944. Polyxena is geofferd. Gezien vanuit het perspectief van Hecuba is alleen Polydorus mogelijk nog in leven. Tegen deze achtergrond moeten we de hier gerefereerde smartelijke claus plaatsen, waarin de rei der Trojaanse maagden Hecuba voorbereidt op het verlies van alle hoop en troost. Beide stilistische kenmerken bekrachtigen het verdriet van de rei.

De verzen 2182-2186. Deze claus toont de vastberaden Hecuba, die – nu zij weet dat Polymnestor haar zoon heeft vermoord – de Tracische vorst vol woede vervloekt en haar rei van maagden opdraagt hem de ogen uit te krabben. De korthed van de perceptieve continua correleert met haar emotionaliteit, het geheel ontbreken van enjambementen bevestigt haar vastberadenheid in het doorzetten van de moord.

We concluderen. Bij de behandeling van de clausen met extreem lange of extreem korte perceptieve continua stelden we een aantal correspondenties met inhoudelijke factoren vast. Ook extreem veel of extreem weinig enjambementen bleken inhoudelijke correspondenties te vertonen. Bij de clausen met zowel extreem lange of korte perceptieve continua als extreem veel of weinig enjambementen bleken dezelfde tendensen in correspondentie aanwezig als in de clausen met alleen één extreem bij de perceptieve continua of de enjambementen.

6 De structurering van de *Polyxena*: handelingslijnen en handelingssegmenten

De tragedie bevat vier *handelingslijnen* die elk een eigen climax bevatten. De eerste drie eindigen met één moord, de vierde met een dubbele moord. Deze handelingslijnen hebben we opgedeeld in *handelingssegmenten*. Daaronder verstaan we inhoudelijk samenhangende scènes. De handelingssegmenten tonen duidelijke verschillen in clauslengte, in lengte van perceptieve continua en in frequentie van enjambementen. In bijlage 5 staat figuur 10 die per handelingssegment in staafdiagrammen de gemiddelde percentages van klankgrepen versus clauslengtes, klankgrepen versus perceptieve continua en versovergangen¹⁶ versus enjambementen tonen. De horizontale stippellijn geeft het gemiddelde aan van elk van de drie stijl-middelen, berekend op het niveau van de clausen.¹⁷

We vatten de inhoud van de handelingslijnen per handelingssegment samen en verbinden hier de drie stilistische kenmerken mee.

De eerste handelingslijn bevat twee segmenten: A (vss. 1-76a) speelt bij Troje. Het toont Andromache die haar zoontje Astianax in de grafspelonk van haar gedode echtgenoot verstoppt; in B (vss. 76b-161) verschijnt Vlysses met zijn soldaten, die van Andromache de nakomeling van Hector opeist en hem na een felle woordenwisseling vermoordt.

Coster heeft in deze handelingslijn een optimaal gebruik van de drie hier behandelde stilistische middelen gemaakt om de emoties krachtig te schilderen. Terwijl de gemiddelde clauslengte in de tragedie 105.3 klankgrepen bedraagt, heeft segment B een gemiddelde 24 klankgrepen. Daarmee heeft dit segment veruit de kortste clausen van de tragedie. En hier blijft het niet bij. De gemiddelde lengte van de perceptieve continua over de gehele tragedie bedraagt 7.2 klankgrepen. Segment A scoort met 6.1 goed onder de korte perceptieve continua, maar segment B is met een gemiddelde van 5.2 klankgrepen het segment met de kortste continua. Bij de enjambementen springen A en B er wederom uit. Het algemeen gemiddelde bedraagt één enjambement op 4.4 versovergangen. A en B hebben de meeste enjambementen: één op respectievelijk 2.4 en 2.7 versovergangen.

De tweede handelingslijn speelt zich af in het koninklijk paleis op het eiland Thracië, het buurland van Troje, en eindigt met de moord op de Trojaanse prins Polydorus. Thracië is het rijk van koning Polymnestor, bij wie Priamus zijn zoon Polydorus heeft ondergebracht. De Trojaanse vorst beoogde hiermee een erfgenaam te behouden, ingeval de Grieken Troje zouden vernietigen en zijn koningshuis zouden willen uitroeien. Handelingssegment C (vss. 162-437) opent met de vileine monoloog van Polymnestor, waarin hij – nu de Grieken mogelijk Troje hebben veroverd – zijn positie opnieuw bepaalt. De sterrenwichelaar Mantis moet hem over de Trojaanse situatie eerst uitsluitsel geven. Polydorus is ook ongerust over het lot van Troje, maar zijn vriend Ibis poogt de onrust weg te nemen. Met handelingssegment D (vss. 438-635) begint het tweede bedrijf. Mantis schenkt de

¹⁶ Alleen die versovergangen zijn geteld, die binnen de clausgrenzen vallen. De versovergangen tussen de clausen zijn dus niet in de berekening meegenomen. Deze zouden de uitkomsten van de berekening nutteloos maken.

¹⁷ Deze gemiddeldes zijn dus niet berekend op basis van de gemiddelde segmentuitkomsten.

vorst zekerheid aangaande de overwinning van de Grieken op de Trojanen. Nu kiest Polymnestor ervoor de nieuwe buur geen aanleiding te geven voor gewapend optreden tegen hem, omdat hij een erfgenaam van Priamus onderdak verleent. Dit zou er namelijk toe kunnen leiden, dat vanuit zijn koninkrijk een nieuwe aanval op Troje zou worden voorbereid. Daartoe doodt hij Polydorus en geeft zijn dienaren opdracht het lijk van de Trojaanse prins in zee te werpen.

De clauslengte in segment C is met 156.6 ver boven het gemiddelde. Opmerkelijk is de lengte van de perceptieve continua in D: 8.2 klankgrepen. Daarmee scoort D het hoogste gemiddelde van alle segmenten. Dit ondersteunt de kalme besluitvorming en koelbloedige uitvoering van de moord door Polymnestor op de Trojaanse prins. De enjambementen geven geen aanleiding tot opmerkingen.

De derde handelingslijn voltrekt zich op het strand van Thracië. Handelingssegment E (vss. 636-934) toont de Grieken die voorafgaande aan de grote oversteek naar het moederland, proviant moeten innemen en Mars een dankoffer willen brengen. De wraakzuchtige en op macht beluste Vlysses buigt dit dankoffer aan Mars echter om in een mensoffer aan 'Achilles'.¹⁸ Hij vermoedt namelijk een groeiende liefdesrelatie tussen Agamemnon en de Trojaanse prinses Polyxena. Daartoe haalt hij Mantis over als geestverschijning van Achilles Polyxena als wraakoffer voor zijn dood te eisen. In G (vss. 999-1318) wordt dit plan uitgevoerd. Het krijgsvolk schenkt geloof aan dit bedrog en hoewel Agamemnon Vlysses' misleiding doorziet en de prinses zou willen sparen, stemt hij met de offerplechtigheid in om zijn positie van legeroverste niet in de waagschaal te stellen. Hij draagt vervolgens Vlysses op Polyxena voor de offering weg te halen bij haar moeder, wat Hecuba in H (vss. 1319-1539) probeert te voorkomen. Vlysses laat zich echter niet vermurwen. Polyxena vraagt de Griek geen gunst: ze wenst geen leven in slavernij en ziet uit naar de hereniging met Hector en Paris na de dood. Fier verlaat zij haar moeder, die ontredderd achterblijft. In het handelingssegment J (vss. 1597-1860) verplaatst het toneel zich naar de grafheuvel van Achilles, waar de offerplechtigheid zal plaatsvinden. Achilles' zoon Phyrros deinst nu terug voor het doden van de jonge prinses, maar volvoert na aandrang zijn opdracht: hij doorsteekt Polyxena.

De gemiddelde clauslengte zien we bij de segmenten E, G en H steeds korter worden: 129.6 – 111.1 – 70.7. Bij de perceptieve continua zien we een parallel verloop: E 8.0, G 7.6 en H 6.8 klankgrepen. In H is de felheid van de discussie en de emotionaliteit ook het grootst. Ten aanzien van de enjambementen heeft E een relatief hoog aantal met één enjambement op 3.35 versovergangen. Het inpalmen door Vlysses van Mantis in geheime sfeer heeft Coster nogal sterk aangezet. Segment J, waarin de offering van Polyxena valt, contrasteert in clauslengte duidelijk met segment H. De gemiddelde clauslengte verdubbelt bijna en wel tot 136.7. Als we afzien van de segmenten F en I, bevat J het minste aantal enjambementen, namelijk gemiddeld één op 5.5 versovergangen. Het offer voltrekt zich in een sfeer van smartelijke kalmte.

De vierde handelingslijn is een vervolg op de tweede (Polymnestor vermoordt de Trojaanse prins Polydorus) en loopt uit op twee moorden: de moord op ko-

18 Voor een analyse van de Vlysses' argumentatiestrategie verwijzen wij naar Van Leuvensteijn 2004.

ning Polymnestor en de weerwraak van de Thraciërs op Hecuba. In F (vss. 935-998) roept Polydorus' geest zijn moeder Hecuba op zijn dood te wreken. De tweede geestverschijning van Polydorus doet zich aan Hecuba voor, nadat Vlyses Polyxena van haar heeft weggevoerd: segment I (vss. 1540-1596). Zijn lijk drijft haar tegemoet. Dan volgt Hecuba's overpeinzing over de reden van het leed haar aangedaan. De rei van Grieken geeft het antwoord: Troje werd gestraft voor het schenden van de goddelijke geboden. Omdat Hecuba het bebloede lijk van Polyxena wil wassen, stuurt ze in K (vss. 1861-2110) haar maagden naar de zee om water te halen. Zij brengen Hecuba het levenloze lichaam van Polydorus. Geheel van de goden verlaten, beraamt zij een plan om de moordenaar van haar zoon te doden, daarbij inspelend op de geldzucht van de Thracische vorst. Handelingssegment L (vss. 2111-2212) bevat de uitvoering ervan. Bij haar bezoek aan Polymnestor wendt Hecuba vóór, haar enig overgebleven zoon te willen bezoeken. Zij zegt de vorst een schat die op een geheime plaats verborgen is, in bewaring te willen geven. Zo bereikt ze, dat zij met haar gevolg met hem alleen wordt gelaten. Dan krabben de Trojaanse maagden hem de ogen uit. De op het hulpgeschreeuw toegesnelde dienaren vermoorden daarop Hecuba.

De segmenten F en I wijken sterk af van de overige. Met name door de clauslengte van de geestverschijningen is het gemiddelde extreem hoog: 401.0 en zelfs 654.3 klankgrepen. Het gemiddeld aantal enjambementen is bovendien het laagste van alle segmenten: één op 5.6 en 6.4 versovergangen. L, het segment met de twee moorden valt op door de felle discussie met gevechten, die gestalte krijgt door een gemiddelde clauslengte van slechts 51.0 klankgrepen. Bovendien heeft L een gemiddelde lengte van de perceptieve continua van 6.2 klankgrepen. Dat is de kortste in de tweede tot en met vierde handelingslijn. Ook het gemiddeld aantal enjambementen is relatief hoog: één enjambement op 3.5 versovergangen.

Als we nu de stilistische aspecten van de moorden in de vier handelingslijnen met elkaar vergelijken, dan is onmiskenbaar, dat de eerste handelingslijn met de grootste verve is verwoord. Dit betreft het gedeelte dat Coster – naar wel is aangenomen – in een later stadium aan zijn oorspronkelijk plan voor de tragedie heeft toegevoegd.¹⁹ De stilistische vormgeving aan de heftigheid van de emoties is hier zelfs aanmerkelijk expressiever dan bij de moorden op Polymnestor en Hecuba in de vierde handelingslijn. De moord op Polydorus in de tweede handelingslijn berust op pure berekening en ontbeert elke emotie bij de moordenaar. De stilistische kenmerken ondersteunen dit. Ten aanzien van de derde handelingslijn valt het op, dat de hoogste emotionele intensiteit in segment H valt, namelijk bij het weghalen van Polyxena bij haar moeder. Bij de offer-moord zelf in segment J toont Phyrhvs zijn aarzeling, maar breken geen emoties los.

7 Besluit

Ter afsluiting van deze bijdrage vatten wij de resultaten van het onderzoek samen en verbinden deze met resultaten uit onze eerdere stilistische studies over Vondels *Jeptha* en *Lucifer*.

19 Smits-Veldt 1986: 257.

Lange clausen bevatten omvangrijke en soms complexe informatie. Ze komen niet alleen voor in de vorm van monologen en moraalstellende reien, maar ook in dialogen. Samenhangende groepen korte clausen komen voor bij een grote mate van felheid in de discussie. Dikwijls blijkt ten minste één van de deelnemers aan de woordentwist geëmotioneerd te zijn. In de *Jeptha* en *Lucifer* troffen we hetzelfde beeld aan.

Lange perceptieve continua komen voor bij een redelijke overlegging, mening of wens. De spreker toont hiermee zekerheid, kalmte en beheersing. Korte perceptieve continua daarentegen corresponderen met gehaastheid in handelen, maar in andere gevallen met een hoge mate van geëmotioneerdheid bij de spreker, een scala lopend van angst tot woede en wanhoop. Dit gebruik van de perceptieve continua troffen we ook aan in de *Jeptha* en de *Lucifer*.

Een hoge frequentie van enjambementen doet zich voor, als de spreker bij zijn gesprekspartner – ook als dit een godheid is – iets wil bereiken, van hem iets gedaan wil krijgen. Hij biedt zijn tegenspeler weinig ruimte op zijn uiteenzetting in te breken. De grensfunctie van het verseinde, de ideale plaats om dit te doen, is namelijk opgeheven. Dit stilistisch middel hangt samen met een sterke wilsactiviteit. Een extreem lage frequentie enjambementen komt voor bij een redelijke uiteenzetting en toont mede de zekerheid en vastberadenheid van de spreker. In andere gevallen geeft dit vorm aan naar binnen gerichte emoties, zoals bedruktheid, vrees en wanhoop. Ook hier zien we overeenkomst met het gebruik dat Vondel van het enjambement maakt in zijn *Jeptha* en *Lucifer*.

De eerder door ons behandelde tragedies van Vondel zijn rond één gebeurtenis gecentreerd. Dat brengt met zich mee, dat deze tragedies één climax bezitten. In de *Polyxena* hebben we daarentegen met vier handelingslijnen te maken, elk met een eigen climax. Bij vergelijking van de handelingssegmenten van deze vier handelingslijnen, blijkt dat de eerste handelingslijn veruit het krachtigst stilistisch is aangezet, zelfs aanmerkelijk sterker dan de vierde met twee moorden, die in het laatste handelingssegment plaatsvinden.

Bibliografie

- Coster, S. *Polyxena*. Van inleiding en aantekeningen voorzien door G. van Eemeren. Zutphen z.j.
 Devine & Stevens 1980: A.M. Devine & L.D. Stevens: 'On the phonological definition of boundaries'. In: M. Aronoff & M.-L. Kean (eds.): *Juncture. A collection of original papers*. 57-78.
 Flores d'Arcais 1978: G.B. Flores d'Arcais: 'The perception of complex sentences'. In: W.J.M. Levelt & G.B. Flores d'Arcais (eds.): *Studies in perception of language*. New York etc., 155-185.
 Van Leuvensteijn 2004: Arjan van Leuvensteijn: 'De leugen regeert. Vlysses' argumentatiestrategie en Polyxena's offerdood in Costers tragedie'. In: *TNTL* 120, 155-169.
 Van Leuvensteijn & Wattel 2002 a: Arjan van Leuvensteijn & Evert Wattel: 'Een statistische methode voor stijlonderzoek. Vorm-inhoud correspondenties in Vondels *Jeptha*?'. In: *Neerlandistiek.nl*, 18 juli 2002, artikelnummer 02.05., 1-47.
 Van Leuvensteijn & Wattel 2002 b: Arjan van Leuvensteijn & Evert Wattel: 'Redelijkheid, emotie en betrokkenheid in Vondels *Lucifer*. Een statistisch-stilistische studie naar de functie van de claus, het perceptief continuüm en het enjambement'. In: *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek* 21, 77-112.
 Levelt 1967: W.J.M. Levelt: *Over het waarnemen van zinnen*. Groningen.
 Massaro 1972: D.W. Massaro: 'Preperceptual images, processing time, and perceptual units'. In: *Psychological Review* 79, 124-145.

- Massaro 1974: D.W. Massaro: 'Perceptual units in speech recognition'. In: *Journal of Experimental Psychology* 102, 199-208.
- Nooteboom & Cohen 1975: S.G. Nooteboom & A. Cohen: 'Anticipation in speech production and its implications for perception'. In: A. Cohen & S.G. Nooteboom (eds.): *Structure and process in speech perception*. Berlin etc. 124-142.
- Pritchett 1988. B.L. Pritchett: 'Garden path phenomena and the grammatical basis of language processing'. In: *Language, Journal of the Linguistic Society of America* 64, 539-576.
- Smits-Veldt 1986: M.B. Smits-Veldt: *Samuel Coster ethicus-didacticus. Een onderzoek naar dramatische opzet en morele instructie van Ithys, Polyxena en Iphigenia*. Groningen.

Adressen van de auteurs

Dr. J.A. van Leuvensteijn
Piet Heinlaan 20
2341 SK Oegstgeest
ja.van.leuvensteijn@hetnet.nl

Dr. E. Wattel
Vakgroep Meetkunde VU
De Boelelaan 1081^a
1081 HV Amsterdam
evert.wattel@cs.vu.nl

Bijlage 1 Gegevens van de clausen in de *Polyxena*

Legenda

An	-	Andromache	Kolom 1	doorlopende nummering van de clausen
As	-	Astianax		
He	-	Hecuba	Kolom 2	nummers van versregels
Px	-	Polyxena	Kolom 3	nummer van bedrijf en nummer van claus in bedrijf
Pd	-	Polydorus		
Pm	-	Polymnestor	Kolom 4	code van personage
Ag	-	Agamemnon	Kolom 5	aantal versovertgangen in claus
Ul	-	Vlysses	Kolom 6	aantal enjambementen in claus
Pr	-	Phyrrhus	Kolom 7	aantal perceptieve continua in claus
Ma	-	Mantis		
Ib	-	Ibis	Kolom 8	aantal klankgroepen in claus
Tc	-	Rey van Traciers		
Gr	-	Rey van Grieken		
Ty	-	Rey van Troyanen		

1	2	3	4	5	6	7	8
1	1-8a	1.01	An	7	5	12	93
2	8b-9a	1.02	As	1	1	2	12
3	9b-15	1.03	An	5	1	23	82
4	16-18	1.04	Gr	2	1	8	37
5	19-55	1.05	He	36	12	77	463
6	56-57	1.06	An	1	1	4	13
7	58-59	1.07	He	1	1	2	13
8	60-62a	1.08	Px	2	2	2	30
9	62b-75a	1.09	An	13	5	18	160
10	75b-76a	1.10	He	1	0	3	14
11	76b-85a	1.11	Ul	8	3	18	100
12	85b	1.12	An	0	0	1	5
13	85c-86a	1.13	Ul	1	0	2	9
14	86b-88a	1.14	An	2	0	7	24
15	88b	1.15	Ul	0	0	1	7
16	89	1.16	An	0	0	5	13
17	90	1.17	Ul	0	0	4	12
18	91-98	1.18	An	7	1	16	100
19	99	1.19	Ul	0	0	2	12
20	100-105	1.20	An	5	2	14	76
21	106-107a	1.21	Ul	1	0	3	18
22	107b-114a	1.22	An	7	2	16	85
23	114b	1.23	Ul	0	0	1	3
24	114c-117a	1.24	An	3	1	7	37
25	117b	1.25	Ul	0	0	1	7
26	118a	1.26	An	0	0	2	6
27	118b	1.27	Ul	0	0	1	6
28	119-120a	1.28	An	1	0	5	14

29	120b	1.29	Ul	0	0	1	4
30	120c	1.30	An	0	0	2	7
31	121a	1.31	Ul	0	0	2	6
32	121b-122a	1.32	An	1	0	4	13
33	122b-125a	1.33	Ul	3	1	6	33
34	125b	1.34	An	0	0	1	2
35	125c	1.35	Ul	0	0	2	2
36	125d	1.36	An	0	0	1	2
37	125e-126a	1.37	Ul	1	0	3	11
38	126b	1.38	An	10	5	19	131
39	137a	1.39	Ul	0	0	1	5
40	137b	1.40	An	0	0	1	8
41	138-142	1.41	Ul	4	2	6	62
42	143-149	1.42	An	6	4	19	88
43	150a	1.43	As	0	0	1	2
44	150b	1.44	An	0	0	3	10
45	151a	1.45	Ul	0	0	1	5
46	151b	1.46	An	0	0	2	5
47	151c-152	1.47	Ul	1	1	1	15
48	153a	1.48	As	0	0	1	3
49	153b	1.49	An	0	0	2	10
50	154-158a	1.50	Ul	4	1	9	55
51	158b	1.51	An	0	0	1	1
52	158c-159a	1.52	Ul	1	1	3	11
53	159b	1.53	An	0	0	1	1
54	159c-161	1.54	Ul	2	1	5	32
55	162-274	1.55	Pm	112	18	177	1412
56	275-340	1.56	Pd	65	7	122	825
57	341-354	1.57	Ib	13	3	25	175
58	355a	1.58	Pd	0	0	1	6
59	355b-358	1.59	Ib	3	1	4	44
60	359-362	1.60	Pd	3	0	10	50
61	363-364	1.61	Ib	1	0	5	25
62	365-366	1.62	Pd	1	0	5	25
63	367	1.63	Ib	0	0	3	12
64	368	1.64	Pd	0	0	4	13
65	369a	1.65	Ib	0	0	2	6
66	369b	1.66	Pd	0	0	1	7
67	370-371	1.67	Ib	1	0	5	24
68	372-375	1.68	Pd	3	0	7	50
69	376-381	1.69	Ib	5	2	10	76
70	382-392	1.70	Pd	10	2	21	137
71	393-411	1.71	Ib	18	2	36	237
72	412-417a	1.72	Pd	5	4	10	68
73	417b-419a	1.73	Ib	2	2	3	24
74	419b-423a	1.74	Tc	4	2	6	47
75	423b-433	1.75	Pd	10	4	20	133
76	434-437	1.76	Tc	3	1	10	50
77	438-461	2.01	Ib	23	5	30	300
78	462	2.02	Pd	0	0	1	12

79	463	2.03	Tc	0	0	2	12
80	464	2.04	Pd	0	0	1	13
81	465-466	2.05	Tc	1	1	4	25
82	467-469	2.06	Pd	2	1	7	37
83	470-471	2.07	Ib	1	0	3	24
84	472-473	2.08	Tc	1	1	2	26
85	474-475	2.09	Ib	1	0	3	24
86	476-477	2.10	Tc	1	0	3	26
87	478-481	2.11	Ib	3	1	6	50
88	482-484	2.12	Tc	2	0	4	37
89	485-490	2.13	Ma	5	1	13	75
90	491-495	2.14	Pm	4	1	9	62
91	496-563	2.15	Ma	68	18	102	862
92	564-616	2.16	Pm	52	12	73	663
93	617-622	2.17	Pd	5	0	13	75
94	623-625	2.18	Pm	2	0	5	38
95	626-630	2.19	Pd	4	0	12	62
96	631	2.20	Pm	0	0	2	12
97	632	2.21	Pd	0	0	3	13
98	633	2.22	Pm	0	0	2	13
99	634-635	2.23	Pd	1	0	3	24
100	636-667	2.24	Ul	31	7	46	400
101	668-745	2.25	Ag	77	16	104	974
102	746-752	2.26	Ul	6	5	10	87
103	753a	2.27	Gr	0	0	2	4
104	753b-764	2.28	Ul	11	3	18	146
105	765a	2.29	Gr	0	0	2	4
106	765b	2.30	Ma	0	0	1	2
107	765c-779a	2.31	Ul	14	7	20	169
108	779b-798	2.32	Ma	19	10	34	244
109	799a	2.33	Ul	0	0	2	6
110	799b	2.34	Ma	0	0	2	2
111	799c-806	2.35	Ul	7	4	13	94
112	807	2.36	Ma	0	0	3	12
113	808-809	2.37	Ul	1	0	2	26
114	810a	2.38	Ma	0	0	3	6
115	810b-825	2.39	Ul	15	6	21	194
116	826	2.40	Ma	0	0	2	12
117	827-828	2.41	Ul	1	0	5	25
118	829a	2.42	Ma	0	0	2	6
119	829b-834a	2.43	Ul	5	1	13	64
120	834b-836	2.44	Ma	2	0	6	30
121	837-841	2.45	Ul	4	0	11	63
122	842-843a	2.46	Ma	1	0	4	13
123	843b-845	2.47	Ul	2	0	5	37
124	846-873	2.48	Ty	27	10	31	252
125	874-895	2.49	He	21	3	29	276
126	896-934	2.50	Ty	38	12	44	351
127	935-948	3.01	Pd	13	0	34	176
128	949-998	3.02	He	49	11	84	626

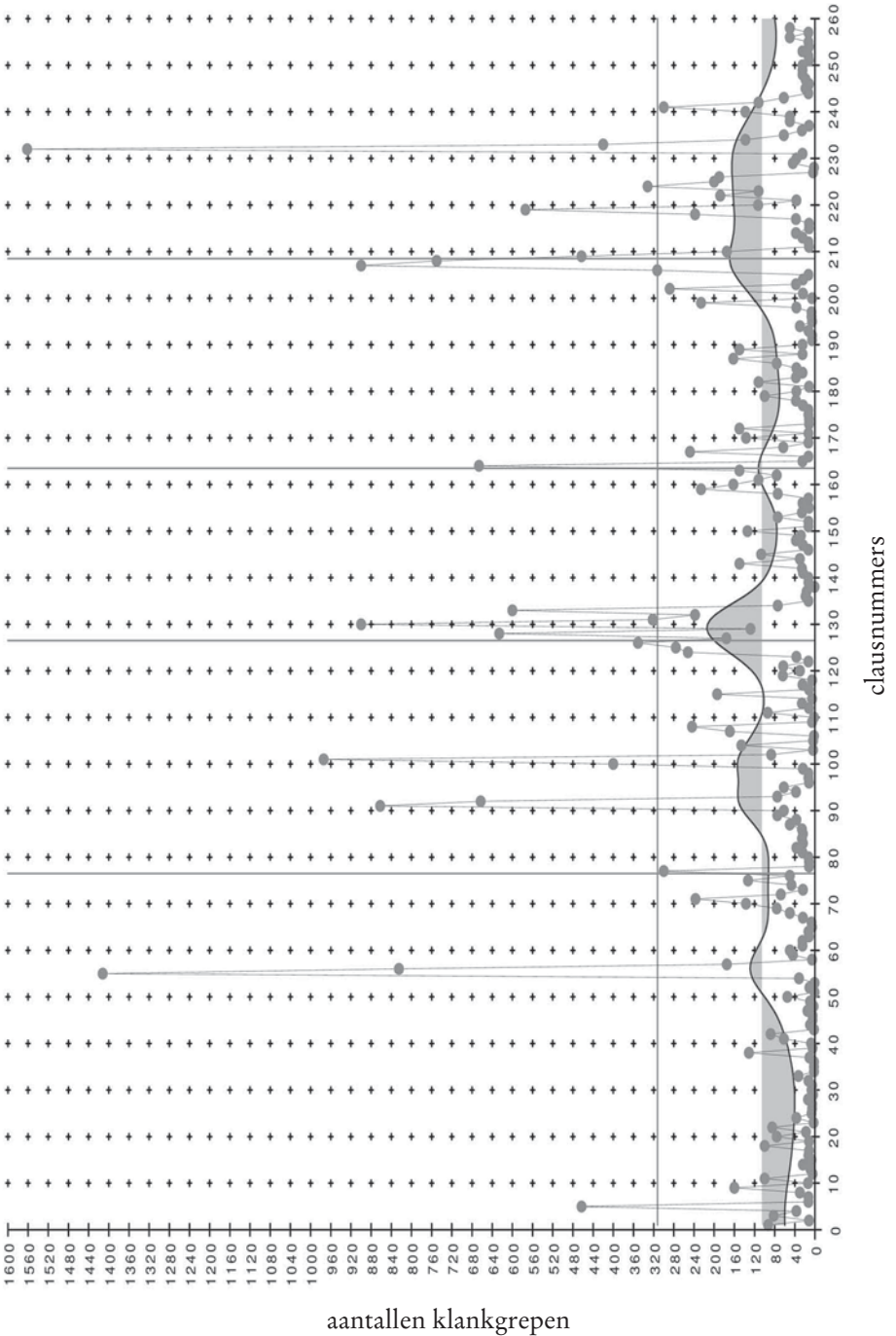
129	999-1018	3.03	Gr	19	8	14	128
130	1019-1090	3.04	Ma	71	8	127	900
131	1091-1115	3.05	Ul	24	4	52	322
132	1116-1134	3.06	Ag	18	5	23	238
133	1135-1182	3.07	Ul	47	8	72	600
134	1183-1188	3.08	Ag	5	0	8	74
135	1189	3.09	Ul	0	0	2	13
136	1190-1191a	3.10	Pr	1	0	3	19
137	1191b-1192a	3.11	Ag	1	0	3	17
138	1192b	3.12	Gr	0	0	1	1
139	1193	3.13	Ul	0	0	2	13
140	1194	3.14	Ag	0	0	3	13
141	1195-1196	3.15	Pr	1	0	5	24
142	1197-1198	3.16	Ul	1	0	2	26
143	1199-1210	3.17	Ag	11	2	21	150
144	1211-1213a	3.18	Ul	2	1	4	30
145	1213b-1221	3.19	Ag	8	0	14	107
146	1222	3.20	Ul	0	0	2	13
147	1223-1224	3.21	Ag	1	1	4	24
148	1225-1227	3.22	Ul	2	0	7	38
149	1228-1230a	3.23	Pr	2	0	5	28
150	1230b-1240	3.24	Ag	10	4	14	134
151	1241	3.25	Pr	0	0	1	13
152	1242	3.26	Ag	0	0	2	13
153	1243-1248	3.27	Pr	5	1	13	74
154	1249-1250	3.28	Ag	1	0	3	26
155	1251	3.29	Pr	0	0	1	12
156	1252-1253	3.30	Ag	1	0	4	25
157	1254	3.31	Ul	0	0	2	13
158	1255-1260	3.32	Ag	5	1	11	74
159	1261-1278	3.33	Ul	17	4	28	226
160	1279-1291	3.34	Pr	12	1	22	162
161	1292-1300	3.35	Ag	8	2	16	112
162	1301-1306	3.36	Pr	5	1	10	76
163	1307-1318	3.37	Ag	11	3	16	150
164	1319-1355	4.01	He	36	5	75	666
165	1356-1357	4.02	Ul	1	0	5	25
166	1358	4.03	He	0	0	1	13
167	1359-1378	4.04	Ul	19	6	32	248
168	1379-1383	4.05	He	4	2	11	63
169	1384	4.06	Ul	0	0	1	13
170	1385-1395	4.07	He	10	2	28	137
171	1396	4.08	Px	0	0	3	13
172	1397-1408	4.09	Ul	11	1	24	150
173	1409	4.10	Px	0	0	1	12
174	1410	4.11	He	0	0	1	12
175	1411	4.12	Ul	0	0	2	13
176	1412	4.13	He	0	0	1	13
177	1413-1414	4.14	Px	1	0	4	24
178	1415-1417	4.15	He	2	0	5	38

179	1418-1425	4.16	Px	7	1	16	100
180	1426-1428	4.17	He	2	1	5	37
181	1429	4.18	Ul	0	0	3	12
182	1430-1438	4.19	He	8	1	16	112
183	1439-1441	4.20	Ul	2	0	6	38
184	1441-1443	4.21	He	1	0	2	25
185	1444-1446	4.22	Ul	2	1	7	37
186	1447-1452	4.23	He	5	0	10	76
187	1453-1465	4.24	Ul	12	3	17	162
188	1466-1467	4.25	He	1	1	5	25
189	1468-1479	4.26	Px	11	2	35	150
190	1480-1481	4.27	He	1	0	6	25
191	1482a	4.28	Ul	0	0	1	6
192	1482b	4.29	He	0	0	3	6
193	1483	4.30	Px	0	0	4	13
194	1484-1486a	4.31	He	2	0	8	30
195	1486b	4.32	Ul	0	0	2	6
196	1487a	4.33	He	0	0	1	7
197	1487b	4.34	Ul	0	0	1	7
198	1488-1490	4.35	He	2	0	5	37
199	1491-1508	4.36	Px	17	6	31	226
200	1509a	4.37	Ul	0	0	3	6
201	1509b-1510	4.38	He	1	0	6	24
202	1511-1533	4.39	Px	22	6	35	288
203	1534-1536	4.40	He	2	1	5	38
204	1537-1538	4.41	Px	1	0	5	24
205	1539	4.42	He	0	0	4	13
206	1540-1564	4.43	Pd	24	4	40	313
207	1565-1636	4.44	He	71	14	120	900
208	1637-1696	4.45	Gr	59	6	102	750
209	1697-1733	5.01	Pr	36	3	59	463
210	1734-1747	5.02	Ag	13	2	23	175
211	1748	5.03	Pr	0	0	1	12
212	1749	5.04	Ag	0	0	3	13
213	1750-1751	5.05	Pr	1	1	3	25
214	1752-1754	5.06	Ag	2	1	3	38
215	1755	5.07	Pr	0	0	1	12
216	1756	5.08	Ag	0	0	3	12
217	1757-1759	5.09	Pr	2	0	6	38
218	1760-1778	5.10	Ag	18	5	33	238
219	1779-1824	5.11	Px	45	10	71	574
220	1825-1833	5.12	Ag	8	2	14	113
221	1834-1836	5.13	Px	2	0	7	37
222	1837-1851	5.14	Pr	14	3	24	188
223	1852-1860	5.15	Ag	8	0	16	112
224	1861-1894	5.16	Ty	33	7	47	332
225	1895-1910	5.17	He	15	2	37	200
226	1911-1940	5.18	Gr	29	15	23	190
227	1941a	5.19	Ty	0	0	1	4
228	1941b	5.20	He	0	0	1	2

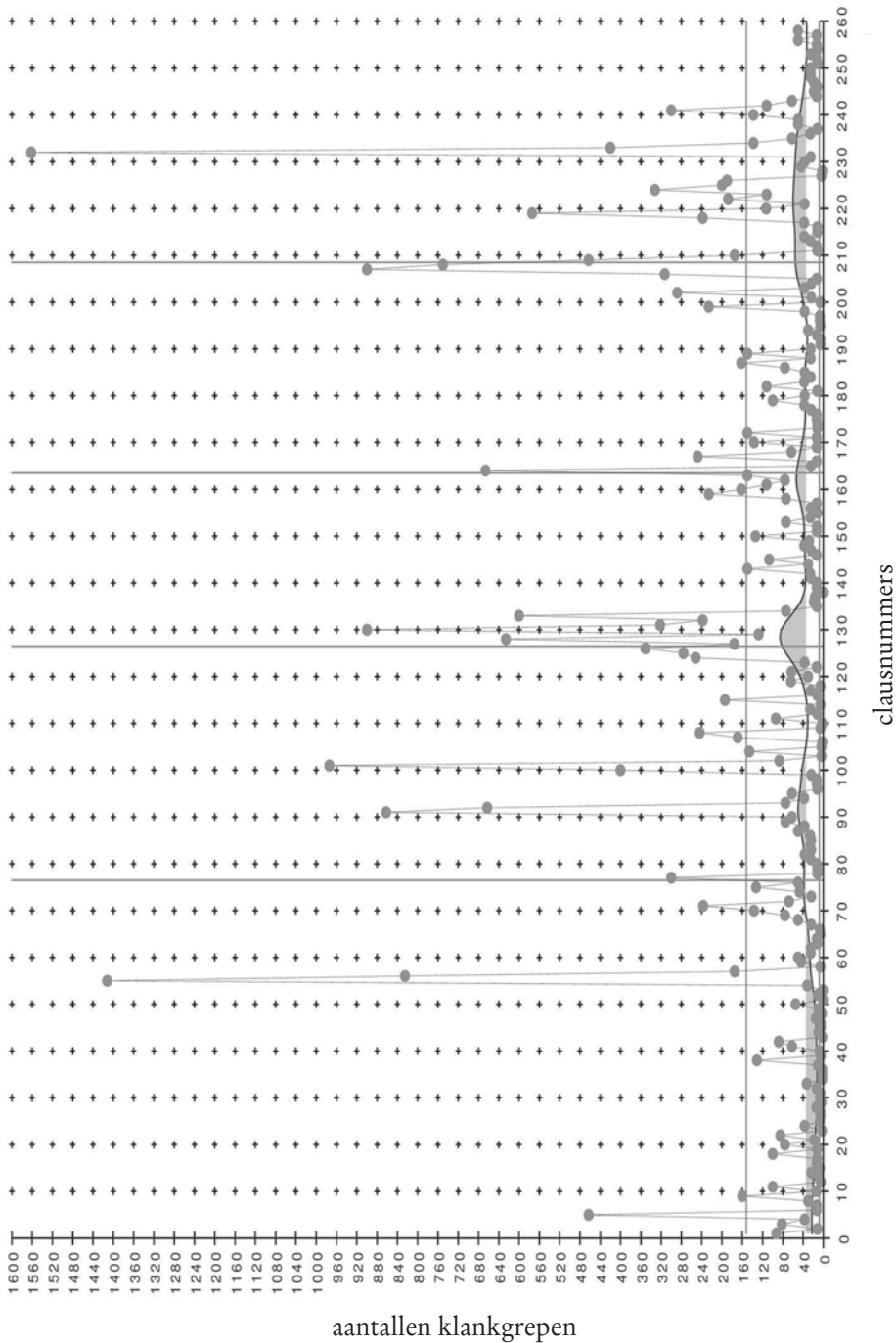
229	1941c-1944	5.21	Ty	3	0	11	44
230	1945-1947	5.22	He	2	0	6	37
231	1948-1949	5.23	Ty	1	1	3	25
232	1950-2074	5.24	He	124	17	219	1562
233	2075-2110	5.25	Ty	35	7	52	420
234	2111-2121	5.26	Pm	10	4	17	138
235	2122-2126	5.27	He	4	2	9	62
236	2127-2128	5.28	Pm	1	0	5	26
237	2129	5.29	He	0	0	2	12
238	2130-2133	5.30	Pm	3	0	9	50
239	2134-2137	5.31	He	3	0	8	50
240	2138-2148	5.32	Pm	11	3	20	138
241	2149-2172	5.33	He	23	7	44	300
242	2173-2181	5.34	Pm	8	3	19	112
243	2182-2186	5.35	He	4	0	13	62
244	2187	5.36	Pm	0	0	3	13
245	2188-2189a	5.37	He	1	0	2	19
246	2189b-2190a	5.38	Pm	1	1	2	12
247	2190b-2191	5.39	He	1	1	4	19
248	2192-2193	5.40	Pm	1	0	4	25
249	2194-2195	5.41	He	1	1	2	25
250	2196-2197	5.42	Pm	1	0	6	25
251	2198	5.43	He	0	0	1	12
252	2199	5.44	Ib	0	0	2	13
253	2200-2201	5.45	Pm	1	0	7	25
254	2202	5.46	He	0	0	3	12
255	2203	5.47	Ib	0	0	3	13
256	2204-2207	5.48	He	3	1	10	50
257	2208	5.49	Ib	0	0	4	13
258	2209-2212	5.50	He	3	0	6	50

Bijlage 2 Verdeling van de clausen

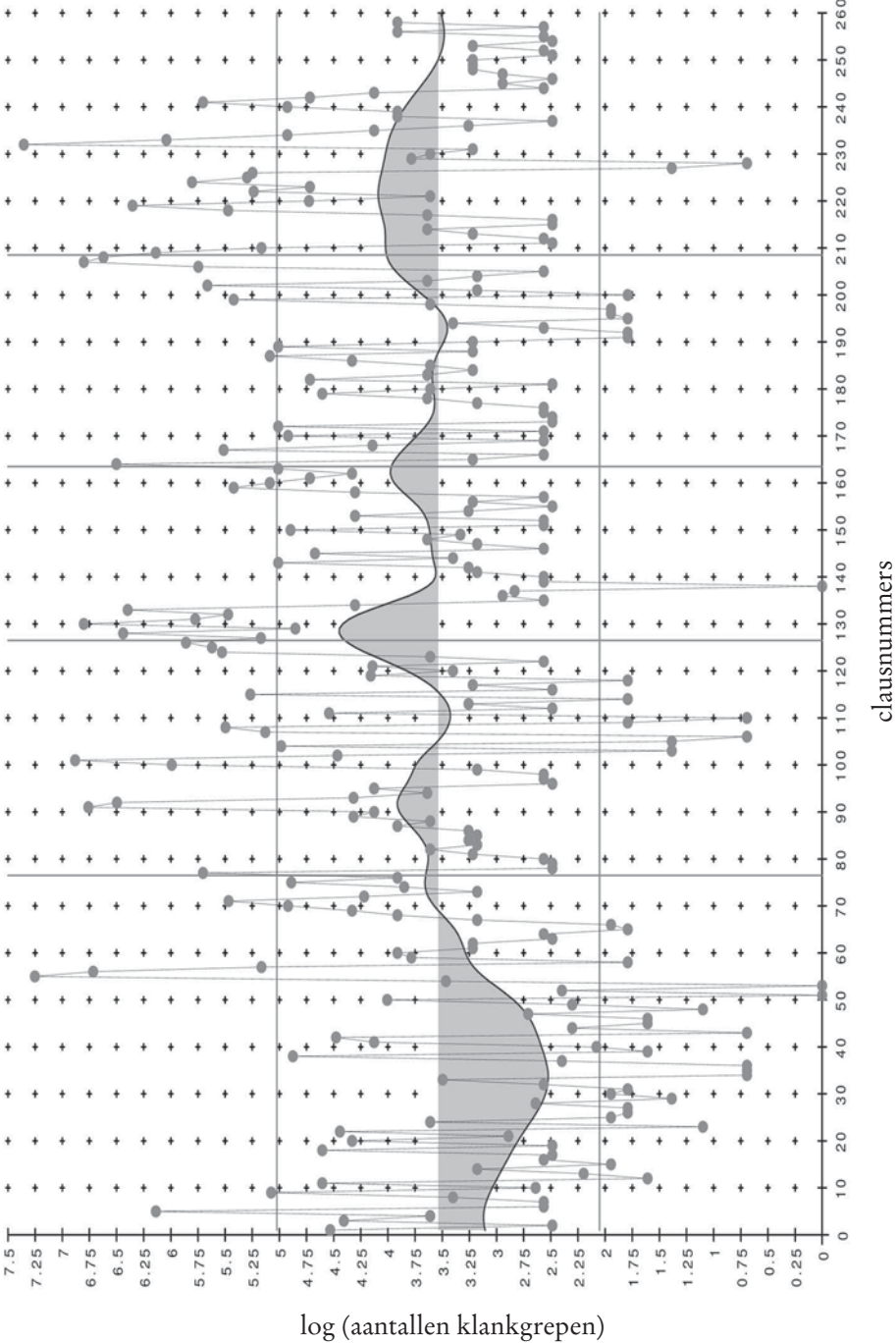
Figuur 1a Gemiddelde 105.3 standaarddeviatie 207.1

Figuur 1b Logaritmisch gemiddelde 34.4 deviatie grenzen 7.8 en 151.8

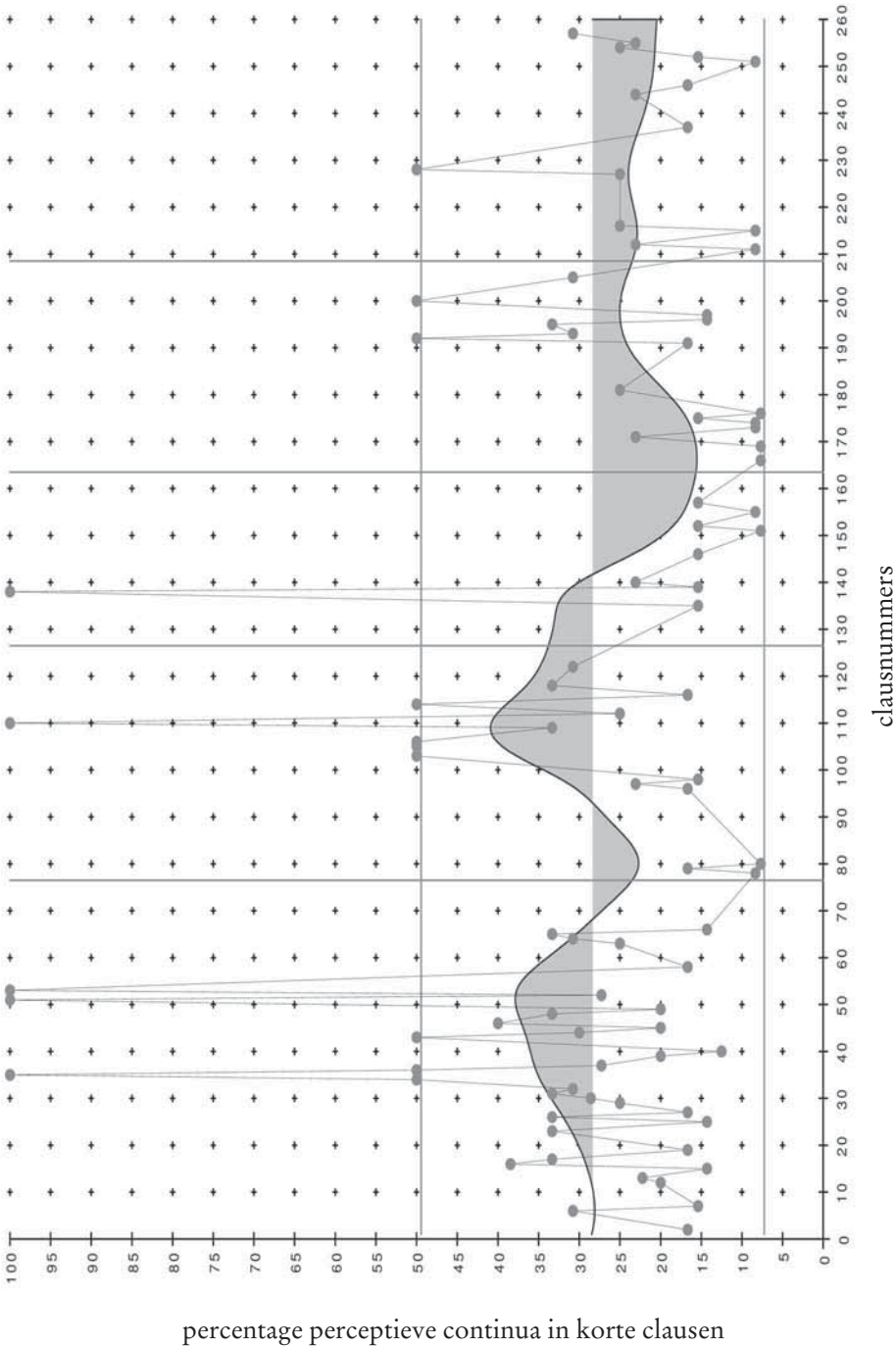

Figuur 2 Gemiddelde 3.54 standaarddeviatie 1.486

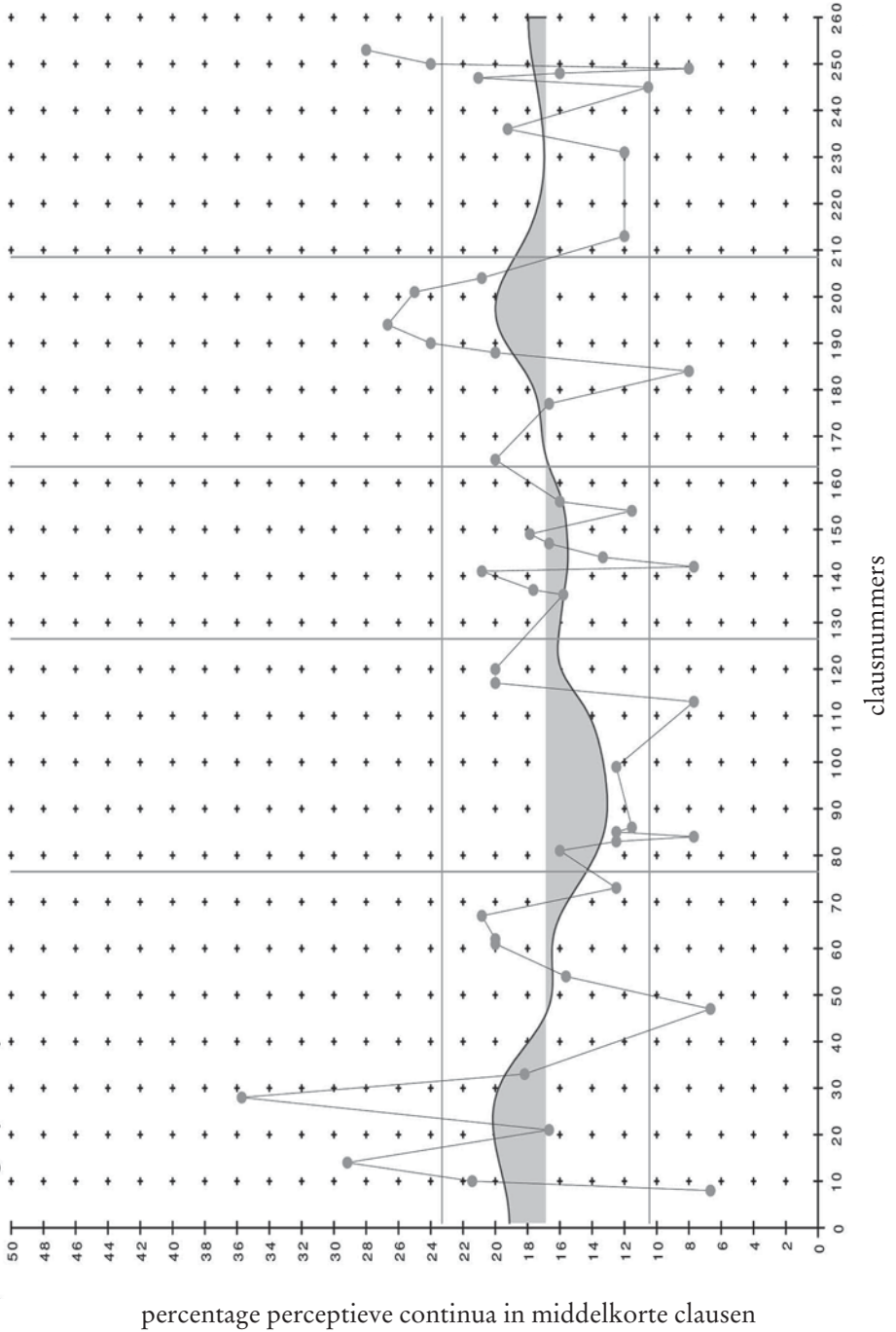

Bijlage 3 Perceptieve continua

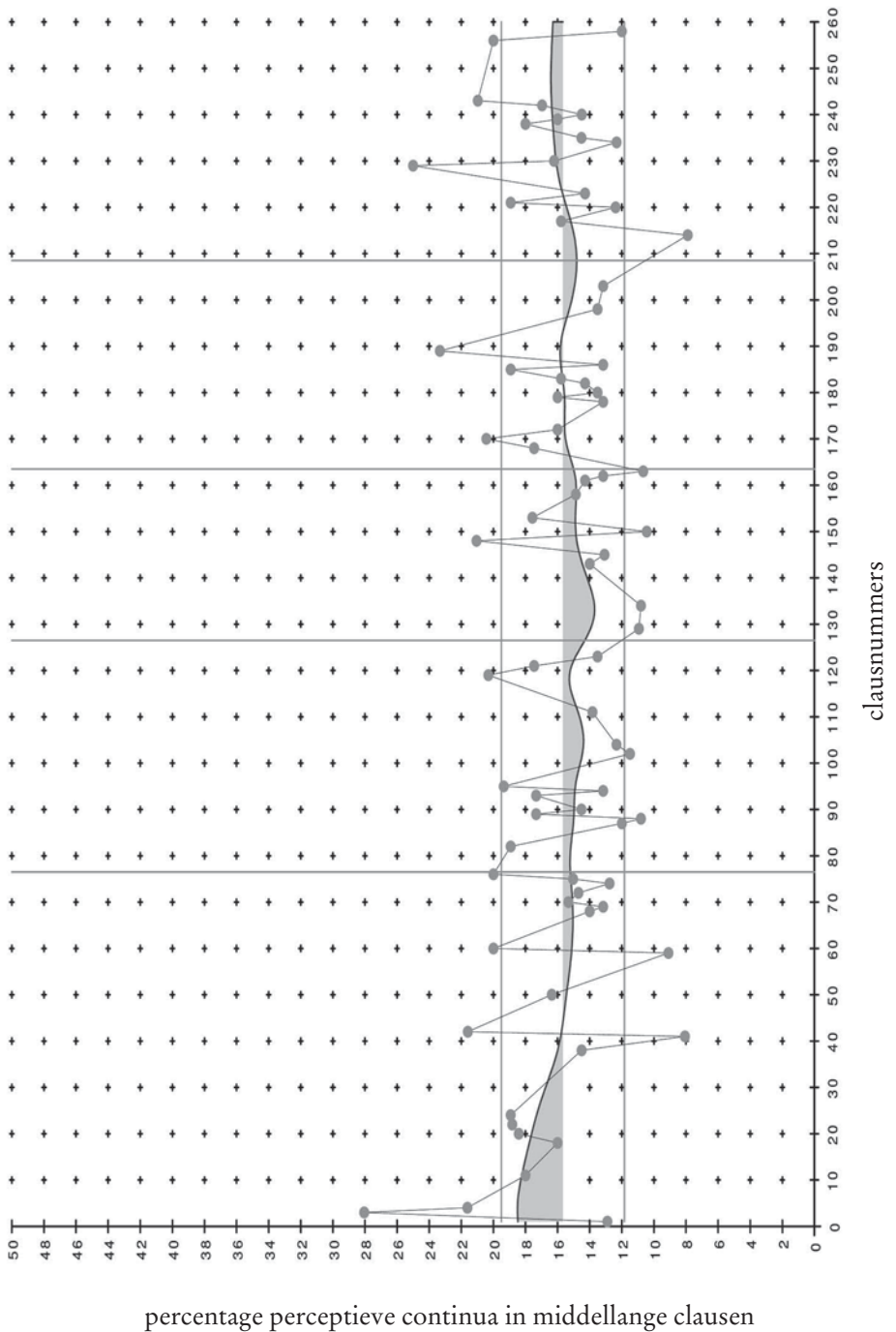
Figuur 3 Gemiddelde 28.4 standaarddeviatie 21.1

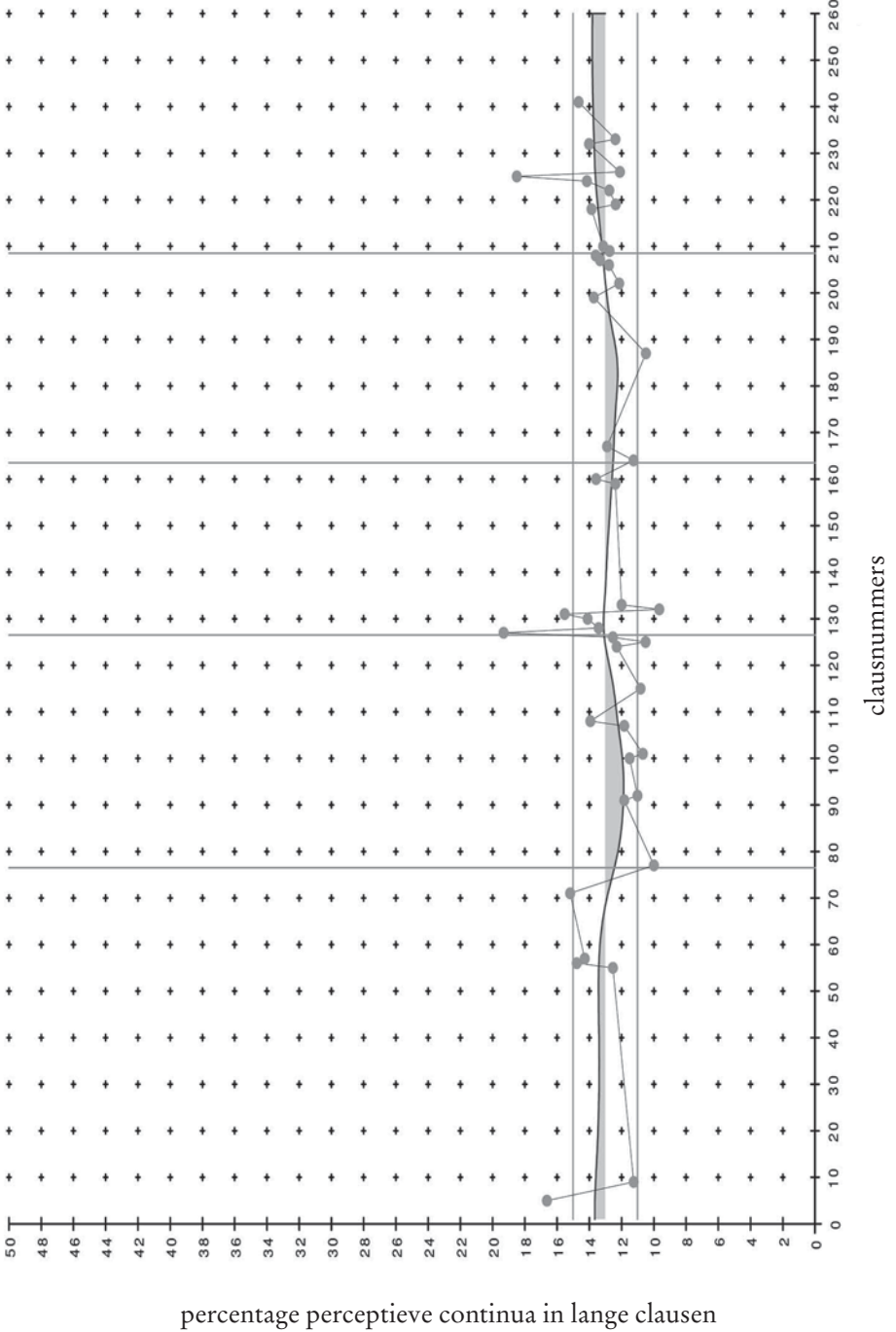
Figuur 4 Gemiddelde 16.9 standaarddeviatie 6.4

Figuur 5 Gemiddelde 15.7 standaarddeviatie 3.8

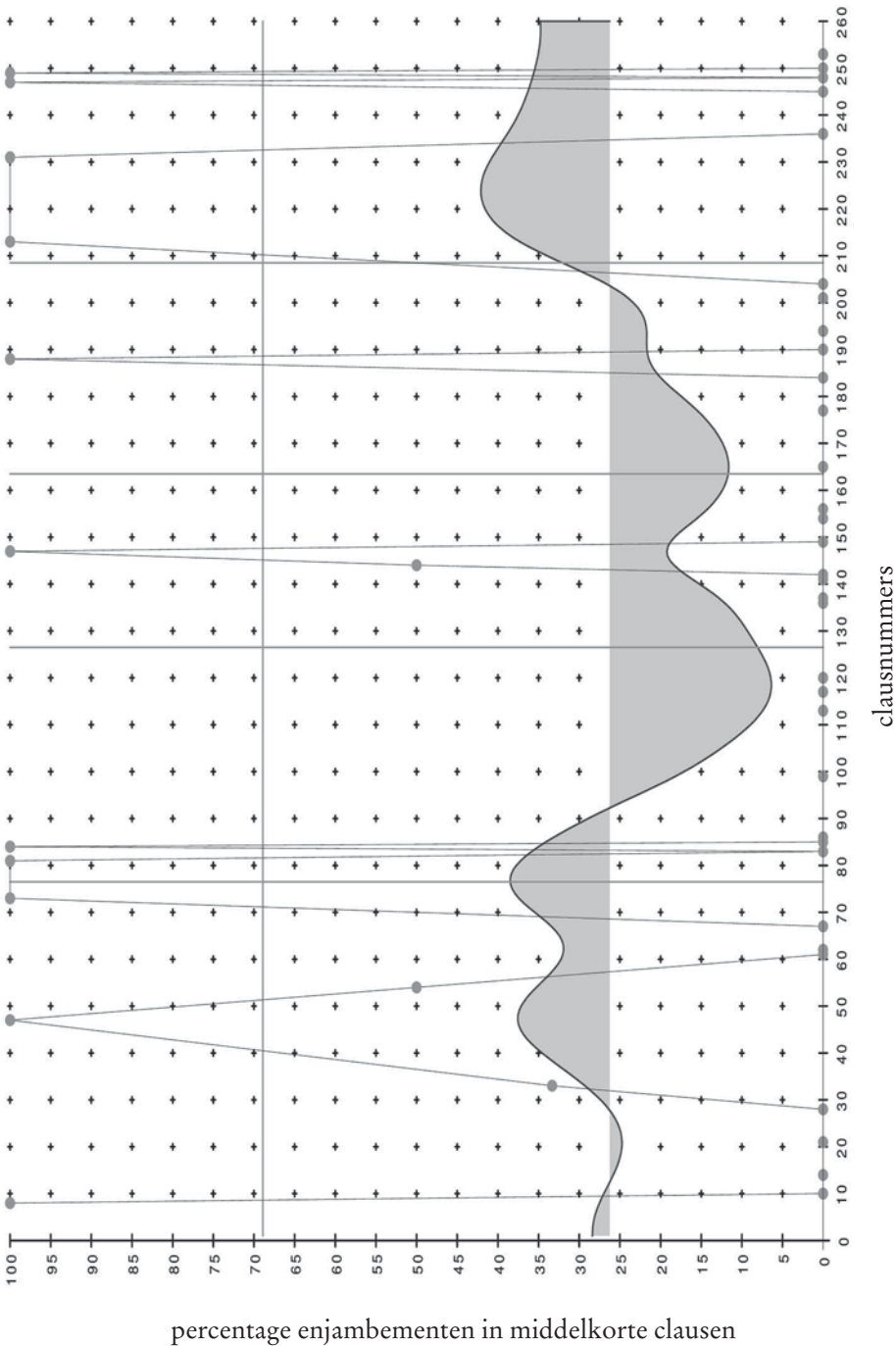

Figuur 6 Gemiddelde 13.0 standaarddeviatie 2.0

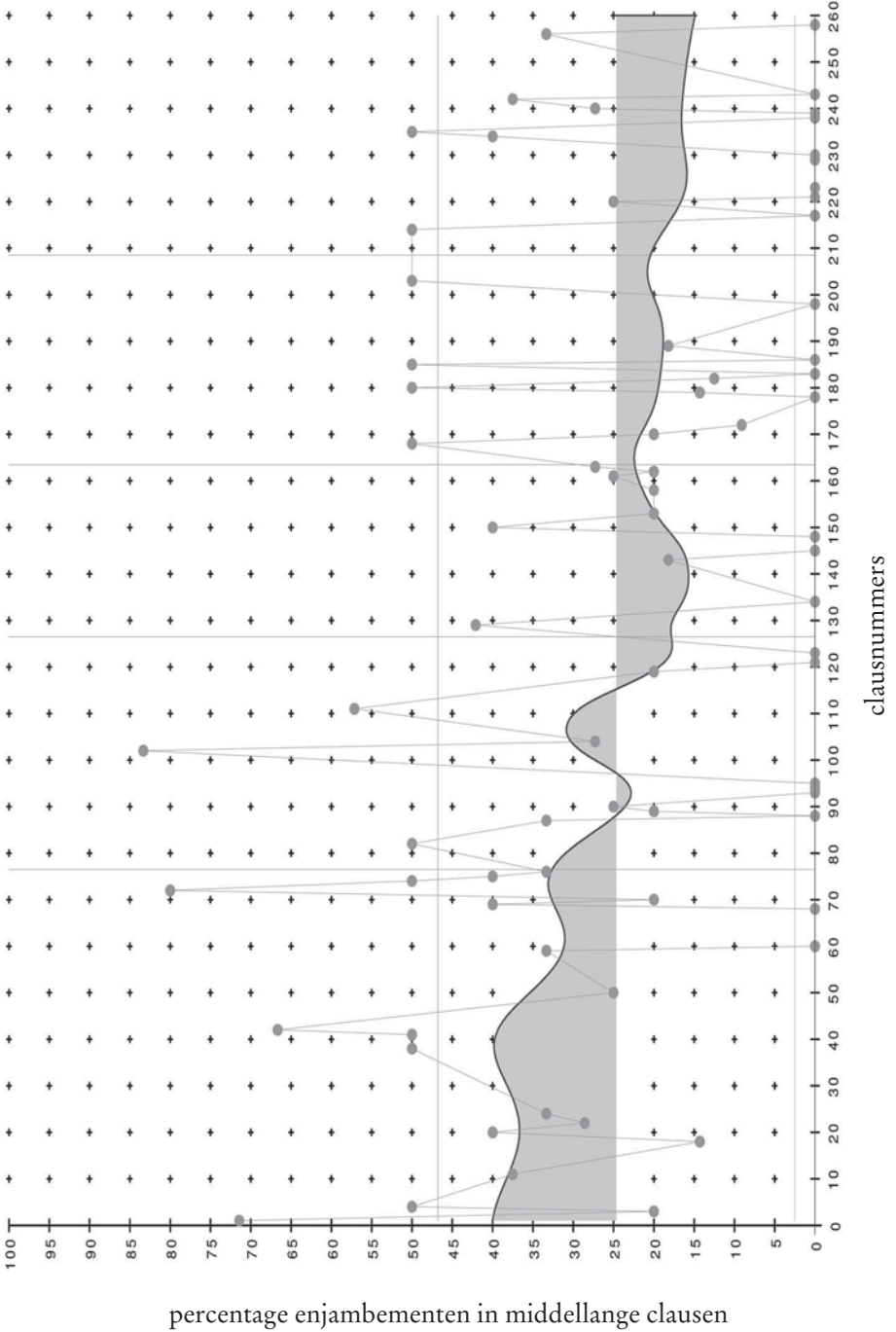

Bijlage 4 Enjambementen

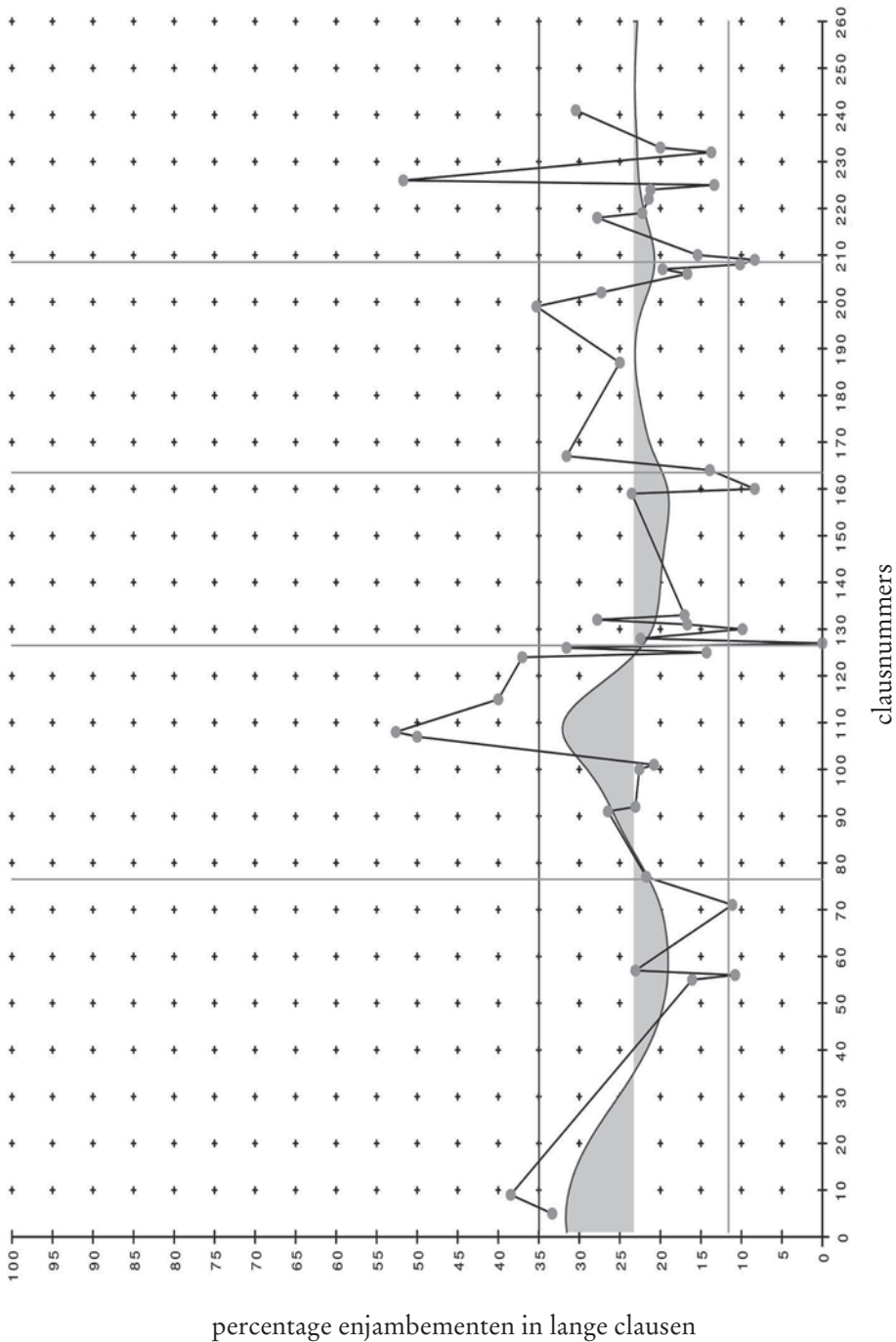
Figuur 7 Gemiddelde 26.2 standaarddeviatie 42.7

Figuur 8 Gemiddelde 24.7 standaarddeviatie 22.1

Figuur 9 Gemiddelde 23.3 standaarddeviatie 11.7

Bijlage 5 Stijlkenmerken per handelingssegment

Figuur 10

